

Ko e Pāenga

Konifelenisi hono Teau mā Ua' (102) 'a e Siasi Uesiliana
Tau'atāina 'o Tonga' & Senituli Ua 'o e Lotu' 'i Tonga (1826—2026)

Hokohoko

1. Fakamālō mo e tatau kau Faifekau Ta'u 70
2. Fakamatala Pekia
3. Malanga Huufi Falelotu Tatakamotonga I
4. Fakahū Lotufehu 'i faka'osi 'o e Senituli Uá
5. Fakamatala Okooko mei he Konifelenisi
6. Ngāhi Fakamālō 'a e Konifelenisi

1. FAKAMĀLŌ MO E TATAU

'a e kau Faifekau 'oku mālōlō
'i he Konifelenisi hono 102—2026.

1. Simate Mēsuilame Vea

Ko e potu Folofola na'a kutali ui 'aki 'i hoku hilifakinima ki he ngāue faka-Faifekau 'i he Konifelenisi 'o e 1988, ko Selemaia 1:9–10 "*Pea mafao mai 'e Sihova hono nima', 'o ala ki hoku ngutu', pea folofola 'a Sihova kiate au, Vakai, kuó u 'ai 'eku ngaahi lea' ki ho ngutu: sio mai, kuo u fakanofa koe he 'ahó ni ke fai ki he ngaahi kaka' mo e ngaahi pule'angá, ke ta'aki pea ke laiki, pea ke maumau mo faka'auha; ke langa pea ke tō.*" Tānaki atu ki ai 'eku potu Folofola manako: Sione 10:10e "...ko aú kuó u ha'u koe'uhí ke nau ma'u mo'ui pea ke nau ma'u 'o lahi 'aupito." Ko e kanoloto ia 'eku tali ui kuo fai ma'a hoku 'Eiki' 'i he'ete pole ki he ngāue faka-Faifekau.

Na'a kutupu hake pē 'i he tu'unga fale 'o e ngāue faka-Faifekau 'o tatau pē 'i he tafa'aki 'eku tangata'eiki' mea Nanisē Langi mo Mōsese, kia 'Āsena mo Lemiueli Vealoloko, pea kia 'Uluaki Kapiteni 'Epalahame Vea (Kolisi Tonga) mo Rev. Tevita Haupeahiki Vea (he kuo Hiki e Hau) mei he 'api ko Talame'afou' (Pangai/Fanganonu). Pea mei he tafa'aki 'eku fine'eiki; Siokātame Tupou (*Fakatoumata'u*), *Sōsaia Tava Vaea* (Fakahē) kia Sepiuta Siu-ki-Hōleva Toakase (Tupou) Vea, ko e ongo huli na'e hangē ko ha lito pē, kae tou-tui ki moana he māteaki 'a hoto nāpa'a lilo: "*feilaulau kae TUI PĒ*" (*Tonuhia 'a Faiekina*).

Na'e fai e tuku fonua' 'i he 'api ko Lonitoní he 1956, lolotonga 'oku ngāue faka-Faifekau 'a Tevita mo Toakase 'i he Kolisi Pilolevú 'i Pangai, Ha'apai. Ko e si'i au 'i he fānau 'e toko 4, pea lahi 'a Mele Vī, fā'ele'i 'i Longoteme, hoko ai 'a Tevita, fā'ele'i 'i Talafo'ou, pea tamatō (hūfanga he fakatapu) e fika 3–hili e foki mei Niua' (Vaipoa)—ko e ha'aha'a 'o e fu'u vahafolau, pea 'oku ou fakafeta'i lahi ki he 'Eiki' na'e 'ave 'a e taha kae tuku mai 'a e taha ke talia 'a e ui na'e fai ma'aku ki he ngāue 'a e Siasí.

Ko e pole lahi foki 'eni ki he ui kuo fai kiate aú he na'a ku onгона ma'u pē e hikuhikule'o 'o 'eku tangata'eiki' he ngāue; 'A e ngaahi matamata'au mo e ngaahi ngaluolua 'o e vahafolau na'a ne folaua', ka na'e lusia pē ki taulanga, he ko e feilaulau kae TUI PĒ (*Tonuhia 'a Faiekina*). Na'a ku tupu hake pē he loto fale 'o e Siasí, pea na'e 'ikai ke u sola ki he ngaahi founa fakalelele 'o e ngāue; pea neongo na'e 'i ai pē e taimi kuo tō takutaku mai ai e matangi' kae taau pē ko e 'Eiki' na'a ne 'i vaka pē.

Ko e ki'i koloa ia na'e tukutukulaumea mai mei he taukei ngāue 'a e ki'i lotofale masiva ko eni; "Taukave ma'u pē ki he me'a 'oku mo'oni mo totonú, neongo 'e 'ikai 'ofeina ai koe". "Faka'apa'apa ki he kau Taki 'oku nau tauhi 'a e laó mo e Konisitūtone", pea "fakamelino mo kinautolu kotoa pē 'oku uesia 'enau totonú". Na'e 'ikai ma'u 'e he ongo matu'a' ha faingmālie

ako, ka na'e 'ikai tuka ai 'ena tukupā ki he ngāue, mo lamalama faingamālie ai pē. Ko e ongo "Maamaloa" mei he Kolisi ko Tupou (1940) mo e Kolisi Kuini Salote (1943).

Na'e ikuna 'e he tangata'eiki 'a e polokalama ako L.Th (Melipoane), pea na'e 'ikai hū ki Sia'atoutai, kae ako tua'ā pē mo fai 'a e ngāue faiako 'i he ngaahi ako lotoloto 'a e Siasí. Na'e toki ui ke Tiuta 'i he Kolisi Sia'atoutai he 1965, pea lava 'o ma'u ai e faingamālie ke fai 'ene feinga ako ki PTC 'i Fisi mei he WCC mei Siniva' kuo ta'u 50, pea kuo laka hake he ta'u 'e uofulu tupu 'ene māvae mo e ako 'i loki ako.

Na'a ku hū ki he Kolisi Sia'atoutai 'i he 1976, 'oku ou kei talavou si'i pē, ta'u 20. Ko 'eku tukupā ia ki he'eku tangata'eiki te u hoko atu 'emau ngāue, lolotonga 'emau 'i Fisi, hili 'ene ikuna 'ene feinga ako na'e fai 'i he PTC (Fisi) 'i he 1972 (Dip. Divinity). Na'a ku fononga ai 'i hoku u' pea fakafeta'i ne avangi 'e he Laumalie Mā'oni'oni e faingamālie ke u hoko atu ai ki he PTC (Fisi) 'i he 1979 (B.D), Kolisi Faiako (STEP) 1983, Switzerland (1984, Cert. Ecumenic), Nashville, USA (1986, MA Christian. Ed.), Selusalema (1987, Cert. Bible in Context). Neongo na'e 'i ai e faingamālie ke hoko atu 'o fakakakato hoku PhD, ka na'e 'ikai tali 'eku kolé, pea u loto fiemālie pē ke tali 'a e tu'utu'uni 'a e Siasí ke u foki mai ki he ngāue; he 'e toki fai 'a e hoko atu. Neongo kuo lava atu eni e ta'u ia 'e 39 (2026) pea kuo ta'alo mai 'a e mālōlo' mo e kei fakaongoongo pē!

Na'a ku kamata ngāue ko e Tiuta 'i he Kolisi Sia'atoutai 'i he 1982, ko e Pule Ako ko Rev. Lopeti Tāufa, pea Tiuta Lahi 'a Rev. Toa Finau. Pea ko hoku kaungā ngāue ko Rev. Havili Mone, Rev. Sōsaia Folau, Rev. Sione F. Ha'angana, Rev. Tu'itupou Kaea, Rev. Savinata Moala, Rev. Finau Kilioni 'Ahio, mo Rev. Finau Lokotui. Ko e Tauhi kau Tikonesí ko Lātū Mone. Setuata Lahi ko Taniela Manu. Na'a ku nofo pē he ki'i fale ko Niutōua, fakataha mo Kilioni 'Ahio mo Finau Lokotui. Ko e fale 'o e kau Tiuta kei talavou.

Na'e fokotu'u au ko e Faifekau Akoako 'i he 1983, pea Hilifakinima ko e Faifekau Hoko 'i Mē 1988, 'oku ou kei talavou pē. Fakafeta'i na'e 'osi fakaili pē 'e he "Matangi Luaahk" ha ki'i huli feilaulau mei he fale 'o Siakumi, mei he Fungafonua. "Ko hoku lotō ia, Vaioleti Siakumi." Pea na'e fakama'u e kovinānite 'i he 'aho 6 'Okatopa, 1988.

Fakafeta'i ko e ikuna eni e ngāue mo 'ema kei tukupā ai pē ke 'alofaki e ki'i Nāpa'a Lilo 'o e "Feilaulau kae Tui pē". Na'e fakakoloa 'e he "Matangi Luaahk" 'a homa manava' pea foaki mai ha fānau 'e toko 4, ko e toko ua fefine, pea ua tangata, pea kuo ma'u fāmilī ai 'a e toko ua. Kuo 'i ai eni mo ha makapuna 'e toko 5, he a'u mai ki he ta'uí ni (2026). Ko e fakakoloa ki he ui kuo faí, ko e feongoongoi mo fetokoni'aki kuo fai mo e ki'i fāmilī 'i he ngāue kuo ui kimaotolu ki aí.

Ko e fu'u tāpuaki lahi kuo mau fakamo'oni'i 'i he ui ko eni kuo fakakoloa 'aki e ki'i fāmilī masiva' ni, ko e ngaahi faingamālie kehekehe ko e MANA PĒ 'ENE MEESÍ, he mala'e 'o e ako mo e ngāue. Ko e ngaahi faingamālie ako ko 'eni 'a e fānau, ko e ngaahi sikolasipi katoa na'e fakafou mai 'i he ngaahi Kolisi Tutukú, mo e ngaahi kautaha fakavaha'a-pule'anga.

Na'e ikuna 'e Patricia Siukihōleva Toakase Vea Jr. hono Bachelor in Information Technology, mei he Auckland University of Technology, ko e sikolasipi 'a e Pule'anga Nu'usila. Na'e ngāue 'i he Potungāue Ako 'a e Siasí ko e IT Coordinator he va'a Research 'a e TTI 'i he ta'u 'e 12. Pea kuo hiki mo e fāmilī ki Nu'usila, 'o ngāue ko e Check in Agent 'i he kautaha ko e Menzies Aviation, pea kuo toe ma'u faingamālie ke hiki ki he Potungāue 'a e Pule'anga ko e 'Ofisa Fai Lēsisita he Potungāue MBIE. 'Oku ne ma'u hoa kia Sitani Halaifonua 'o Houma Vava'ú, mo 'ena ki'i fānau ko 'Elina, 'Ana mo Sione.

Na'e ma'u faingamālie sikolasipi foki 'a Mesuilame Mahe'uli'uli Simote Vea jr. mei he Pule'anga 'Aositelelia' 'o lava'i hono Bachelor degree (USP), mo hono Master in Economics degree (Sydney University) pea ngāue ko e Chief Economist ko e Acting Director 'o e Planning he 'Ofisi Palēmia. Na'a ne tokoni kāpitēni foki he timi Senituli 'a e 'akapulu, he 2009 'a Toloa,

pea ne nau ma'u ai e silá. Na'a ne hoko atu 'o kapiteni 'i he timi fakafonua si'i hifo he ta'u 20 ki he ipu 'a mamar' 'i 'Itali, 2011. Na'a ne "Maamaloa" kotoa talu mei he 'ene form 5, 6, 7 pea 'i ai mo e Loumaile. 'Oku ne ma'u hoa kia Mele Koula Siua (Master in Accounting NZ) 'o Petani, 'Eua pea mo hona ki'i 'ofefine ko Vaioleti Hayim 'o Manameesi Jr.

'Oku teu faka'osi 'e 'Amelia Mele Vi 'i Sune, 'a hono Master in Commerce specializing in Economics (Auck. Uni.) ko e scholarship 'a e Pule'anga Nu'usila', hili ia 'ene lava'i lelei hono Bachelor in Commerce mei USP. Kuo laui ta'u 'ene ngāue 'i he Tonga National Reserve Bank. Ko Valencia Lealofi Hope Veia Jr. ko e ki'i koloa fufu mo e tāpuaki makehe 'a e fāmilí kuo hoko ko e Class Captain 'a e fuofua Form 1 International 'a e Kolisi Kuini Salote, pea fiefia ke hū atu eni he Form 2 ako nofoma'ú.

Ko Tevita Toutui-he-Mo'oni faka-'Oikumeni Veia jr 'a e si'i, na'a ne ako 'i Mailefihi Siu'ilikutapu, pea hiki ki Toloa 'o kau he 'uluaki timi toko 4 'a Toloa ki Newington College (2008), 'o kamata year 10, pea lava'i lelei e sivi he year 12 'a e HSC Newington College (Australia) pea tu'u hono hingoá he papa loki kau "Maamaloa" ko e toe Kapiteni timi 'Akapulu 1st XV, pea toe ma'u fakafoki e silá hili ha ngaahi ta'u lahi. Hoko atu ki hono Advance Dip. Business he TAFE pea 'oku ngāue ko e Retail Logistics Assistant Manager & Store Development he PVH Brands 'i Senē pē.

Na'e pekia pē 'a e tangata'eiki' he 1986, 'i hono ta'u 65, hili 'ene poaki mālōlō-ko e faingata'a fakaesino-he 1980. Ko hono ta'u 60 pē ia. Ko e kafo he taulōfu'u 'o e ngāue makehe na'a ne fai ki he fa'u 'ene Tohi Malanga ko e fo'i malanga 'e 150, ke fakamanatu 'a e ta'u 150 'o e hake lotu he 1976. Neongo e mafatukituki 'o e ngāue Tiuta Lahi 'a e Kolisi Sia'atoutai, ka na'a ne ikuna pē, he ko e ki'i Nāpa'a Lilo 'o e "Feilaulau kae TUI pē". Na'e kau atu foki 'a e fu'u mo'ui fuoloa na'e a'usia 'e he'eku fine'eiki Toakase (Tupou) Veia, he hokosia hono ta'u 97 he 'aho 18 'o 'Okatopa 2020, 'i he fu'u tāpuaki makehe 'o e Kelesi na'e 'inasi ai homau ki'i fāmilí.

Ko ia, kuo hoko 'emau tukumo'ui' he ta'u kotoa pē ko 'emau feilaulau fakafeta'i mo e hounga'ia 'ata'atā pē, 'i he fu'u 'ofa kuo ta'imālie ai 'a e ki'i fāmilí masiva' ni; pea mo e faka'amu ke mau kei kāfataha pē 'i he tali ui kuo fai ki he angi 'a e Matangi "Luaahk" 'o tataui ai pē ha ngāue'anga pe ha feitu'u, 'oku ui kimautolu ki ai.

Ko 'eku tali hoku ui' na'e 'ikai fakangatangata pē ki he ngāue tefito 'a e Siasi Uēsilianaa', ka na'e toe mafao atu ki he ngaahi Siasí, pea u hoko ai ko e Sekelitali Seniale 'i he Kōsilio 'o e Ngaahi Siasí 'i Tonga' ni(1994–2005). Na'a ku ma'u ai 'a e ngaahi faingamālie ki he ngaahi ngāue fakalalakaka kehekehe, 'o kau ai e ngaahi kole tokoni ki he ngaahi kautaha 'i tu'apule'anga mo Tonga' ni, ki hono langa 'o e Senitā faka-'Ekumenikale 'o e Kōsilio, 'i Vaolōloa. Na'e huufi 'i he 'aho 20 'o Fepueli, 1999. Na'e lava foki 'o fakalele ai 'a e ngaahi polokalama ako ma'a e ngaahi Siasí, tautefito ki he fakaivia 'o e kakai fefine' mo e to'utupu; pea pehē ki he ngaahi tefito'i tui 'oku makatu'unga ai 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi Siasí. Neongo na'e mahino ko e pole faingata'a ke tākanga 'a e ngaahi fohé 'i he kehekehe 'a e ngaahi tu' mo e faka'uhinga, ka na'e toutui pē he ko e feilaulau kae TUI PĒ.

Lolotonga 'a e ta'u ko eni 'e 11 'i he ngāue faka-'Ekumenikalé, na'a ku lava 'o kau atu ai ko e mēmipa ki he Konifelenisi 'o e Ngaahi Siasi 'o e Pasifiki (Fisi), pea fakafofonga mei he Pasifiki ki he Va'a 'o e Kosilio 'a e ngaahi Siasi 'o Māmani ko e Global Ecumenical Network for Uprooted People (Siniva), pea pehē ki he Poate 'a e Institute for Life and Peace (Sweden). Ko e tāpuaki 'o e ngaahi ta'u ko eni, ko e lava ke te tali 'a e ngaahi pole 'o e ngaahi ta'au fakamāmani lahi mo e ngaahi uesia 'oku hoko ki he Pasifiki' mo e Siasí 'o a'u ki he tō kehekehe mo e fehangahangai 'i he tu' mo e founga ngāue. Ka neongo kotoa ia, na'e hoko kotoa pē ko e koto fakakoloa ki he fakaloloto 'o hoto ui.

Na'a ku hoko foki ko e Palesiteni 'o e Kolisi Tutuku Sia ko Mo'ui 'Aonga 'a e Ako Ma'olunga ko Tupou, pea tataki ai e vīsone ki ha Ako Ma'olunga Angé, 'o a'u ki hono fokotu'u 'o e 'Apiako Tupou Tertiary Institute. Neongo hono ngaahi faingata'a pea hangē ha fatongia mavahe eni mei he'ete tefito'i ngāue ka na'a ku lau eni ko e toe fakalahi atu ki tu'a mei he anga maheni, 'a hoku ui kuo fai 'e he 'Eiki ki he'ene ngāue. Na'a ku faka'aonga'i 'a hoku ki'i taimi mālōlō he ngāue 'a e Siasí ke fakahoko ai e folau ngaahi feinga pa'anga 'a e Kolisi Tutukú, pea fai pē 'o a'u ki he mavahe mai 'a e Kolisi Tutukú ki Vaololoa, mo Nukunuku, mo Tapuni Siliva. 'Oku kei fai pē e fakaavaava taimi ke lava 'o kei fakakakato 'a e fatongia fakamaile ua ko eni ma'a e Kolisi Tutuku Sia ko Mo'ui 'Aonga, ko e fakamo'oni ai pē ki hoto ui kuo fai mei he "Matangi Luaahk".

Na'e lava foki 'o fokotu'u 'a e Sia Finance ko e va'a fakapisinisi 'a e Kautaha Tutukú, 'o kamata pē he feinga ke tokoni'i 'a e kau Faiako 'a e Tupou High mo e TTI ke nau lava pe 'o nō faingofua. Kuo toe mafao atu eni e ngāue 'a e Sia Finance, pea kuo nau faka'aonga'i 'a e talēniti 'o e hoā he'ene ngāue 'i he Pangikē Tongá, pea pehē ki he fili ia 'e he ECLOF (Siniva) ke ne tokanga'i e va'a soft loan 'a e Kosiliō Ngaahi Siasí. Na'e fokotu'u ai 'e he Sea Poaté mo hono kau mēmipa, ke 'ahi'ahi tokanga'i 'e Vaioleti S. Veā 'a e Sia Finance, pea kuo lava eni 'o faka'atā ke lava 'a e kau ngāue kotoa 'o e Siasí, kau Faifekau, kau faiako 'o e ngaahi 'apiako 'a e Siasí, mo e kau ngāue 'i 'ofisi' 'o a'u ki he 'otu motú. Ko ia, 'oku felupe pē e fatongia fakamaile ua ko eni he ta'u eni 'e mei 10 ma'a e Kolisi Tutukú, 'i he loto fale 'o e ki'i fāmili, ko 'emau fakamo'oni ki he toe loloto atu e ui 'oku fai ki homau ki'i fāmili. Kuo fai foki 'a e fakaheheheka 'o e ki'i ngāue ni ke fetukutuku ki ha founa fakafoki ki Vaolōloa, pea mo ha kau 'eikivaka fo'ou te nau tataki 'a e ngāue 'a e kautaha tutukú, he kuo hokosia 'a e taimi.

'Oku ou fie fakakau 'i he'eku tala lotó ki he pole 'o e ngāue faka-Faifekau 'i he'ene fekau'aki mo e ngaahi me'a faka-Politikale. Na'a ku kamata faitohi pē 'i he "Tohi ki he 'Etita" 'i he ngaahi nusipepá pea pehē ha 'ātikolo 'i he Tohi Fanongonongó ki he mahu'inga 'o e le'o fakataulama 'o e Siasí 'i he fonua mo e ngaahi me'a fakapolitikale. Na'e mahino pē ko e pole matu'aki faingata'a 'eni, he na'e mahino 'i he faka'osi'osi 'o e 1980 tupú, kuo hake mai 'a e peau 'o e liliú mo e fiema'u ke toe fakatemokalati ange 'a e anga hono pule'i 'o e fonua.

'I he taimi ko eni, na'a ku mēmipa 'i he Kōmiti Pule 'a e Kosiliō 'o e ngaahi Siasí ko e fakafofonga 'o e To'utupu, pea na'e fakahoko ai ha Tohi Tangi 'a e Kosiliō ki he fu'u mā'olunga 'a e vahe 'a e kau Fale Alea fakatatau ki he tūkunga 'o e fonua. Na'e kamata pē heni 'a e 'ikai ke loto taha 'a e kau taki lotú ke kau he fakamo'oni ki he Tohi Tangi ko eni. Ko e kamata ai pē ia 'eku tui, ko hoku ui eni ke u tokoni'i hano fakamaama 'o e mahu'inga 'o e le'o fakataulama 'o e Siasí.

Na'a ku hū ki he lotofale 'o e movement ki he liliu na'e 'iloa ko e Pro-Democracy Movement, pea fokotu'utu'u ai 'a e Konivēsio ki he Konisitūtoné mo e Liliu faka-Temokalati na'e fakahoko 'i he 1991. Na'e hoko atu ki he fokotu'u Kōmiti ke ngāue ki hono teke mo ako'i 'o e Temokālati, pea na'a ku hoko ko e Sea 'i he 1995 'o a'u ki hono fakahoko e ongo Konivēsio 'i he 1997 mo e 1998, pea liliu ai e hingoa ki he Kautaha Totonu 'o e Tangata mo e Temokalati 'o e 'Otu Motu Anga'ofa (FIHRDM). Na'e toki fokotu'u 'a e PTOA he 2005, ko e va'a fakapolitikale tau'atāina mei he Kōmiti FIHRDM, ke fokotu'utu'u 'e he ngaahi savea ha mōtolo 'e fe'unga ki ha hoko 'a e liliú ke Temokalati ange 'a e fonua.

Na'e 'ikai ko e le'o fakataulama pē, ka na'a ku hū 'o hoko ko e Nima Langa mo Tō, ki hono teke 'o e liliu fakatemokalati 'o fakatatau ki he faka'uto'uta na'e fai 'e he Ongo Taki Lotu 'iloa he fonua ko Rev. Dr Sione 'Amanaki Havea, mo 'Epikopō Pātelisio Fīnau. Ko e tefito'i kaveinga leva 'o e liliú: "Ke tapuhā ho Huafá pea ke hoko mai ho Pule'anga". Ko e tukufonua pē ia na'e fai 'i Pouono, ko e 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a, pea ko e makatu'unga ai pē ia na'e tali ai 'e he 'Ene 'Afió, Kingi Siaosi V, ke fai e liliú 'i he 2010. "Ne tukuange 'e he Tu'í hono mafai pule

he Fakataha Tokoní ki he Fale Aleá, pea ke nau fili ‘a e Palēmiá mei he kau Fakafofonga kuo fili mai ‘e he kakai ‘i he ngaahi vāhenga fili. Ko ia, na’e hiki ‘o tokolahi ange ‘a e kau fakafofonga kakai ‘i Fale Aleá mei he toko 9 ki he toko 17. Ke hoko ‘a Tonga ko e: Pule’anga Faka-Tu’i, Faka-Konisitūtone, pea ‘oku fili faka-Temokalati hono Fale Aleá.” Ko e fu’u liliu kafakafa eni na’e fai ‘i he finangalo lelei ‘a ‘Ene ‘Afio ko e Tu’i ‘o Tonga (Siaosi V) ke fakahoko, neongo ‘a e fu’u loa fakafokifā na’e tō ‘i he ‘aho 16 ‘o Nōvema 2006.

Na’a ku toki kamata ‘i he ngāue faka-Faifekau, pe fakaTauhi–Sipí, ‘i he Vāhenga Ngāue Fua’amotu ‘i he 2006. Pea na’e mahino ‘a e feinga lahi ke lava ‘o fakafetaulaki ‘a e taukei fakafaiako, langa fakalakalaka mo e fakataulama, talu ‘eku kamata ngāue mei he 1982—ko e Tiuta ‘i he Kolisi Sia’atoutai. Na’e ‘ikai ko ha me’a faingofua. Kae fakafeta’i na’e angi ‘a e “Matangi Luaahk” pea mahino tā ko e ui kuo fai ma’aku mo hoku ki’i fāmilí ki he ngāue fakatauhi—sipí ‘oku ‘ikai ha toe kehekehe ‘i he kaveinga ngāue; “Ke tāpuhā ho Huafa, pea ke hoko mai ho’o Pule”; ko e founga ngāue pē na’e kehekehe, pea fakatatau ki he tūkunga ‘o e koló mo e anga ‘o e nofo ‘a e ngaahi fāmilí ‘o e ngaahi Siasí.

Na’a ku ta’u pē taha ‘i Fua’amotu, pea u hiki ki Leimātu’a, pea neongo ‘ene faka’ohovale ka na’a te ‘osi anga pē ki ai he ‘alunga ‘o e tangata’eiki; tokua ‘oku ‘i ai pē ‘a e fanga ki’i peau helengalu! Ka ko e ta’au ai pē ia ‘o e kau peau ‘o e liliú, kuo kamata ke ne matua’i ‘a e ngaahi taufatunga-motu’á ‘o hono ngāue ‘aki e mafai fakaleveleva’ ‘i he ngāue. Na’a ku foki mai mei Leimātu’a (fonua ‘o e Looksharp!) ki Houma, kolo ‘eku fine’eiki, pea hangē na’e toe “masila ange” ‘ete sio ki he me’a ke fakahoko ‘i he ta’au ‘o e liliú. ‘I hono ui au ke Tiuta Lahi ‘i TTI na’a ku lau tāpuaki he’eku lava ‘o ‘inasi tonu he ngaahi fakalakalaka ako ma’olunga ange kuo a’u ki ai ‘a e TTI. Na’a ku lau ko hoku faingamālie eni ke u ‘ahi’ahi heka ki he fo’i ma’ahi ‘o e liliú.

Na’a ku fakakaukau ke u ‘ahi’ahi kau he kanititeiti ki he fili Fale Aleá, pea u fakahū ‘eku tohi kole poaki ki he Siasí, he ngali kuo ‘atā pē ki ha Faifekau ke ne pole ki he fatongia ko ia (hili e ‘osi kau atu e ongo Faifekau he Kanititeiti fili Fale Alea, mei Niua mo Vava’u he fili kimu’a). Ka neongo na’e tō kehekehe ‘a e tali na’e fakahoko mai mei he fakatangi na’e fai, ka na’a ku kei hoko atu ‘a e feinga ki he filí neongo na’e ‘ikai ola lelei. Fakafeta’i pē he ko e angi aipē ia.

Ko e Fakafeta’i ‘oku fai, pe na’e “kaati engeenga, pe kulokula” ka na’e kei ‘i ai pē ‘a e faingamālie, he “ko e tai ē oko atu!”. Ko ia, na’e ui au ki he Funga’onetaka (Navutoka), pea mei ai ki he Fungafele’ave (Nukunuku), pea mei ai ki he Fanga ‘i he Sī, pea ko e fakafeta’i ia kuo te a’usia, he’ete a’u ki he tumutumu ‘o ‘ete ‘i he ngaahi lakanga fakaTauhi–sipí, ko e Faifekau Sea ki he Vahefonua Ha’apai. Neongo ‘a hono vaetu’ua ‘a e nofo ‘a e fāmilí ‘i he ngaahi taimi lahi, pea kei toka si’i fa’ē fita a’ua’u ‘o ne toki pekia ‘i hono ta’u 97.

Hangē na’e tō e kolosí ha ngāluhele! Pea ui au ki he Senitā Molitoní ki he ‘Ofisi ‘o e Tu’i, Ouau Lotu mo e Liliu Lea. kae lava ‘o fakaola ai ‘a e paaki ia ‘o e Tohi Malanga tu’ukimu’a ‘e 12 ‘a Sione Uesilē, pea pehē ki he Tohi Molomolomuiva’e kia Kalaisí mo e Tohi Pilikimí. Fakamālō lahi ki he Faifekau Misinale Nigel Stantham mo Naite he tokoni lahi na’a na fai. Na’e fai foki ‘a e ngāue ki hono fokotu’utu’u fo’ou e Foomu Kuata ma’a e kau Faifekau, pea mo hono fa’u e Ouau Lotu ki he Fakahū kau Lotu Fehu’i, Ouau Lotu Pulelulu Fakaefuefu, mo e Ouau Lotu ki he ‘Uluaki Sapate ‘oku fai ai e Sakalamenití, pea pehē ki he fokotu’u taimi ki he ngaahi Kalasi ‘Aho, he efiafi Monité. Kuo ‘osi tuku ki he Kōmiti Konisitūtone ke fakakau atu ki he ngaahi fakalelei.

Ko e faka’osi eni ‘o e ngāue’aki hono toe ui au ko e Talēkita ki he Potungāue Ako Faka-Kalisitiané, pea mo e Tui & Ouau Lotu, neongo na’e ui ke u hiki mei Sia’atoutai ‘o Faifekau ‘i he Potungāue ‘i he 1986. Kuo fai ‘a e tokanga ki he Silapa fakata’u 3 ‘a e Lautohi faka-Sāpate, pea uki mo e ngaahi Kalasi ‘Aho mo e kalasi malanga ki hono sivi kau Malanga. Kuo fokotu’u e ngaahi polokalama ki he Akolotu mo e To’utupu, pea fakahoko mo e Konifelenisi ‘a e To’utupu

he ta'u kotoa ki mu'a he Konifelenisi lahi. Kuo lava foki mo hono fa'u 'a e pepa ngāue 'a e kau Faifekau.

Fakafeta'i kuo u a'usia mo hoku ki'i fāmilī 'a e tukupā ke mau kei kāfataha pē 'o a'u ki he 'aho ni, 'emau tali ui mo 'emau fakamo'oni ki he folofola 'a e 'Eiki 'ia *Sione 14:15 Kapau 'oku mou 'ofa kiate au, te mou tauhi 'eku ngaahi fekau 'a'aku*. Hangē ko e uki 'a e Palōfita ko Selemaia, ke "langa mo tō" 'i he fāmilī, Siasi mo e fonua, pea pehe ki he fakatu'amelie 'oku 'omai 'e he Himi 546, Lī pe ha Maea, he 'oku angi toka 'a e "Matangi Luaahk". Tala loto pē ia 'a Sione Uesilē "Ko 'eku Potungāue 'a Māmani Katoa", ke nau "ma'u 'a e mo'ui ki he'ene lahi 'aupito" (Sione 10:10) 'o iku ki 'Itāniti mo e mo'ui ta'engata.

'Oku mau tu'a 'ofa atu ki he Tangata'eiki Palesitenī, Konifelenisi Kakatō mo e ngaahi kaume'a kotoa pē na'a tau kaungā fetākinima 'i he fakahoko 'a e Ui 'a e 'Eiki na'e fai ki homau ki'i fāmilī. Ke 'a e 'Eiki ai pē 'a e lāngilangi mo e kolōlia' kotoa.

2. Pōhahau Palu

Fakatapu: Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmaī, pea tapu ki he 'Ena 'Āfifio, Tama ko Tupou VI mo Kuini Nanasipau'u, kae'uma'a 'a e Pilinisi Kalaunī, Tupouto'a 'Ulukālala, mo e Fale 'o Ha'a Moheofō. Tapu mo e Tangata'eiki Palesitenī, Rev. Dr. Tevita Koloa'ia Havea mo e Sekelitali Lahī pea pehē ki he Konifelenisi Kakatō. Pea 'oku ou kole ke u fakamalumu atu 'i he ngaahi fakatapu kuo fa'a ngāue atu 'aki 'e he kau paionia kuo nau holomu'a 'i he ngāue ni, kae 'atā ke u fai atu ha talaloto 'o fekau'aki mo e ngāue na'a ku pole mo'ui ki ai.

Tupu'anga; Na'e fanau'i au 'i he 'aho 5 'o Sepitema 1956, 'e he ongo mātu'a ko Faifekau Siosiuva Havea Palu 'o Mangia, Mataika, Vava'u; pea mo 'Alilia Lose Palu 'o Longomapu, Vava'u. Ko e fika 3 au 'i he fānau 'e toko 7 'a e ongo mātu'a, pea na'e malōlō kei si'i 'a e tamasi'i lahi taha, kae mo'ui 'a e toko 6. Ko e fānau fefine 'e toko 3 mo e fānau tangata 'e toko 3.

Ako: Na'a ku kamata ako 'i he akoteu 'a Sia'atoutai, pea u hū mei ai ki he Ako Lotoloto 'a Nuku'alofa pea mei ai ki he Kolisi ko Tupou 'i he 1970. 'I he lolotonga 'eku teuteu ki he sivi Higher Leaving 'o e ta'u ko ia, na'e 'i ai 'a e fiema'u mei Nu'u Sila ki ha taha ako mei he Kolisi ko Tupou ki he Dairy Farm Training 'i ha fo'i ta'u kakato 'e taha. Pea fakafeta'i na'a ku ma'u 'a e faingamālie ako ko 'eni, pea u lele atu 'o fakakakato. Na'a ku tui ko e kamata 'anga ai pē ia hoku ui 'e he 'Eiki ki he ngāue faka-faifekau 'i he 1975-1976.

Na'a ku foki mei Nu'u Sila 'o ngāue ai pē 'i he faama 'a Toloa, pea u toe ma'u ha ki'i faingamālie ke u lele 'o ako 'i Navuso Agricultural School 'i he ta'u 'e 2, 1978-1979. Na'a ku ma'u 'a e faingamālie ni 'i ha'aku kole, mo hono tokoni'i au 'e Rev. Dr Sione 'Amanaki Havea, pea fakafeta'i na'e lava lelei 'a e feinga ako ko ia.

Na'a ku hū ki he Kolisi ko Sia'atoutai 'i he 1984-1986. 'I he lolotonga 'eku 'i he Kolisi, na'e fekau au 'e he Pule Ako 'o e 'aho ko ia, Rev. Dr. Salesi Tu'a'ofa'eiki Havea, ke u ako pē mo fai fakatau 'i he falekoloa 'o e kolisi, he na'e fakafisi 'a e tauhi koloa ia 'o e 'aho ko ia. Pea neongo hono faingata'a 'a e ako mo ngāue, ka na'a ku tali koe'uhī na'a ku tui, ko e taha 'eni hoku ngaahi ui ki he ngāue.

Fāmilī; 'I he tutuku 'a e akō i he 1984, na'a ku fa'u fāmilī ai mo 'Ilisapesi Paea He Lotu Vaiomo'unga 'o Ha'ateiho mo Okoa, Vava'u 'i he 'aho 13 'o Tisema 1984, pea fakataumu'a ke u hū fakataha mo hoku hoā ki Sia'atoutai 'i he ta'u 'e ua na'e toe 'i he 'eku akō. Na'e fakakoloa kimaua 'e he 'Eiki 'aki ha ki'i fānau 'e toko 3.

1. 'Aita Sikata Vela Palu ma'u hoa kia Sione Folaumoeloa Pāngata'a 'o 'Utulau kae nofo Nu'u Sila.

2. Faifekau Siosiua Havea Palu Jr, ma'u hoa kia Mele Losimani Fonua 'o Leimātu'a, Vava'u mo Talafō'ou kae nofo 'Amelika.
3. Fine 'Alilia Mateaki 'i Falemaama Palu ma'u hoa kia Talaiasi Livai 'o Mu'a, 'Eua.

'Oku 'i ai mo e fanga makapuna 'e toko 4, pea 'oku ou fakamālō ai ki he 'Otua' 'i he fakakoloa kuo fai ma'a hoku ki'i fāmilī.

Ko hoku Ur: Ko e ngaahi talanoa 'eni ia na'e fai mai 'e he'eku fa'ee', ko e teuteu pē ki hoku ui ki he ngāue. 'I he'eku kei mahina 6 hili hoku fā'ele'i, na'e tō ai 'a e to'u—mahaki 'i he fanga ki'i pēpē, pea na'e mo'ua ai 'a e pēpē 'e toko 6 'o fitu 'aki au 'i homau kolō. Na'e malōlō kotoa 'a e toko 6 pea ko au toko taha pē na'e mo'ur. Pea pehē 'oku 'i ai pē hoku 'aonga 'i he kaha'ū 'o 'eku mo'ui.

Na'a mau folau mai mei Vava'u ko e teu ke hū 'eku ongo mātu'a' ki Sia'atoutai, pea na'a mau nofo 'i Fatai 'i he 'api 'o e tokoua 'eku fa'ee', 'o tali ai ki he fokotu'u 'a e akō. Ko e pō 'e taha na'e fakavave ai 'eku fa'ee' ki he falekoloa' ke fai mai 'a e ki'i fakatau fakavavevave. Na'e 'ikai ha taha 'i 'api ko au toko taha pē na'a ku mohe 'i fale. 'I he foki mai 'eku fa'ee' mei he falekoloa', na'a ne fakatokanga'i kuo vela 'a e fale na'a ku mohe ai. Na'a ne lele fakavave mo kaila 'i he 'ene sio mai kuo vave hono kapu 'e he afi 'a e fale. 'I he'ene a'u atu ki he fale, na'a ne 'amanaki pē kuo u 'osi mate, kae 'ohovale hono hapai atu au 'e he tangata na'e konā 'i he hala. Na'e fakamatala 'e he tangata' ni, na'a ne fakatokanga'i atu 'a e vela 'a e fale' pea ne afe atu 'o hū ki loto 'o ne 'ilo'i ai au 'oku ou mohe, pea ne fakahaofi au ki tu'a 'o u mo'ui ai.

Ko e taimi na'a mau 'i Sia'atoutai ai, na'e lahi 'a e taimi na'e hongehonge me'atokoni ai 'a e Kolisi. Na'a ku fa'a 'alu mo 'eku fa'ee' ki Fatai ki hono tokoua' ke 'omai ha'amau me'atokoni mei ai. Na'a ku ta'u 8 'i he taimi ko ia. Na'a ku lele mu'omu'a pē 'i he 'ema 'alū 'o fai 'eku tufi mango 'i he ve'ehala, he ko e taimi to'u mango ia. 'I he'eku hopo hake ki hala ke ma 'alū, na'e lele mai 'a e fu'u loli 'o pui'i au 'o hū 'i he lalo lolī. Na'e lele 'eku fa'e mo e tangi kae 'oiaue 'a e kau pasese 'i he lolī mo 'enau 'amanaki kuo u mate. Na'e 'ikai ke u lavea, ka ko e ki'i pupula pē 'i hoku la'e, he na'e tau hoku 'ulū 'i he ongo fo'i pumu 'i he va'e mui 'o e lolī. 'I hono to'o hake au mei he lalo lolī, na'e lea mai ha fefine mei he funga lolī, "*Tamasi'i mahalo 'oku 'i ai ha'o 'aonga ha 'aho 'oku ke toe mo'ui ai.*" Na'e toki mahino kiate au 'a e lea 'a e fefine 'i he ngaahi 'aho kimu' ni 'eku mo'ui. Ko hoku ur ia pea ko hoku fekau ia.

Talēniti: Na'a ku talēniti 'aki 'a e puna 'akau' 'i he 'eku kei ako 'i he Kolisi ko Tupou, ka na'e 'ikai ha ola lelei 'i he 'eku feinga ko ia. Ko 'eku tangata'eiki' na'e manako 'i he sio 'akapulu, pea na'a ne fa'a 'ave ma'u pē au ke ma 'alu 'o sio 'akapulu. 'I Tisema 1972, na'e 'omai 'e he tangata'eiki' ha fo'i pulu 'akapulu 'i he Kilisimasī kiate au, ko e me'a'ofa Kilisimasi. Na'a ku kole ai pē ki he 'Eiki' ke ne 'omai mu'a 'a e 'akapulu' ke u talēniti 'aki, he na'e 'ikai ke sai 'eku puna 'akau' 'i he Kolisi ko Tupou. Na'a ku fakahā ai pē ki he 'Otua' ke ne fakaa'u mu'a 'eku faka'amū ke u hoko ko ha tangata 'akapulu ma'a Tonga. Pea ko 'eku a'u pē ki ai, pea te u hū leva ki Sia'atoutai 'o ako faifekau.

Na'a ku kamata pē 'a e 'akapulu 'i he ki'i timi 'a Taasi Kale 'i Toloa na'e ui ko e Laione. 'I he 1975-1976, na'a ku ma'u faingamālie ke u 'alu ki Nu'u Sila, pea u kau ai 'i he tau filifili 'a e under 19 'a e vahe Waikato, kae pangō he na'e 'osi 'eku taimi visa akō 'oku te'eki ke fai 'a e tau filifili faka'osi' pea u foki mai ai pē.

'I he 1977 na'a ku va'inga ai 'i he timi kalasi 'uluaki 'a Kolomotu'a. 'I he 1978-1979 na'a ku kau ai 'i he timi 'akapulu 'a Navuso, pea fili ai au ko e kapiteni 'i he timi senior 'a e 'apiakō. Na'e toe fili au ko e kapiteni 'a e timi tautau toko 7, pea fili ai pē au ke u kau ki he timi fakaako 'a Fisi' ke tali 'a e timi fakaako mei Pilitānia. 'I he 1978, tour ki Ha'amoā, 1981, tautau toko 7 ki Hong Kong mo e tali 'a e tau tesi mo Fisi 'i Tonga' ni. Ko e 1982, ne u toe 'alu ki Hong Kong 'i he tautau toko 7. Ko e 1983, na'e 'omai ai 'e he 'Otua' ha ki'i fakalangilangi kiate au, pea u pehē

ko e tumutumú ‘eni, he‘eku kau ki he timi ‘akapulu fakafonua ‘a Tonga, ko ‘eku kapiteni ‘i he timi fakafonua ‘a Tonga ki hono tali ‘a e timi ‘akapulu fakafonua ‘a Taiwan.

Neongo hono ma‘u ‘a e lāngilangí ni, na‘e ‘ikai pē ke u fakakaukau ki he‘eku palōmesi ki he ‘Otua, ka na‘a ku toe ma‘u ‘a e faingamālie ke u kau atu ki he timi ‘akapulu ‘alu ki Ha‘amoá ‘o fakafongā ‘i ‘a Tonga ki he sipoti ‘a e Pasifiki. ‘I he te‘eki ke ‘osi ‘a e va‘inga ‘i he ‘aho ko ia, na‘a ku lavea lahi, pea ‘ave au ki falemahaki. Ko ‘eku ake hake pē ‘i falemahaki, kuo u manatu‘i ‘eku palōmesi ki he ‘Otua, pea kite ‘a Sia‘atoutai, pea u fakapapau ai ko ‘eku foki mai pē ‘o hū ki Sia‘atoutai.

Fakafeta‘i ki he ‘Otua ko ‘ene toe ‘omai hoku faingamālie ke u foki ai ‘o fakahoko ‘eku palōmesi na‘e fai kiate Ia. Talu ‘eku hū ki Sia‘atoutai pea hoko ai pē hoku u‘ ko e faifekau ‘o a‘u mai ki he ‘ahó ni.

Ko Hoku Ngaahi Ta‘u Ngāue Faka-Faifekau—

- 1987—1989 : Faifekau Akoako mo e tauhi koloa ‘i Sia‘atoutai
- 1989—1990 : Fotua, Ha‘apai pea mo hoku hilifakinima ko e faifekau hoko
- 1990—1991 : Ongō Potungāue PEV &PAK, ‘Eua.
- 1991—1994 : Tiuta lahi, Kolisi Hango, ‘Eua
- 1994—1997 : Tiuta Lahi, Kolisi Mailefihī / Siu‘ilikutapu, Vava‘u
- 1997—2000 : Tiuta Lahi, Kolisi Taufā‘ahau/ Pilolevu, Ha‘apai.
- 2001—2004 : Tiuta lahi, Kolisi Mo‘unga ‘Olive, Kolonga, Tt.
- 2005—2013 : Pule Faama, Kolisi ko Tupou
- 2013—2017 : Faifekau Houma, Tt.
- 2017—2021 : Faifekau Tokoni, Kolomotu‘a, (Faifekau Pule Vahe Kolo 1)
- 2021—2023 : Vainī (Faifekau Pule Vaheloto)
- 2023—2026 : Kolofó‘ou (Faifekau Pule Vahefonua Tongatapu)

Manatu Melie: Talu ‘a e hū ‘eku ongo mātu‘a ki Sia‘atoutai ‘i he 1961, ko hoku ta‘u nima ia, mo e te‘eki ke u foki ki ‘api. Ko e 2026 ‘eni, ‘e hoko ai hoku ta‘u fitungofulu‘i ‘i Sepitema ‘aho 5 mo e kei fakaongoongo ai pē ki ha foki ki ‘api.

Na‘a ku kole kimu‘a ki he ‘Otua ke foaki mai ‘a e talēniti ‘akapulú ma‘aku. Na‘a ku toki fakatokanga‘i hake ko e taha ia hoku fatongia ‘i he ngaahi ako‘anga ‘a e siasí kuo ui au ki aī, ko ‘eku hoko ko e faiako ‘akapulu. Na‘a mau a‘u kotoa ‘o ma‘u ‘a e silá, ka ko e tumutumú ko ‘emau ikuna mo e Kolisi ko Tupou‘a e fe‘auhi faka-Kolisi ki he timi hau ‘o e ‘uluaki senituli ‘o e ‘akapulu faka-kolisí.

Na‘a ku ma‘u mo‘ui pē ‘i he fo‘i manioke ‘a e Siasí, pea ko e fo‘i manioke ai pē ko ia na‘a ku mo‘ui ai mo hoku fāmilí ‘o a‘u mai ki he ‘aho ni. Talu ‘eku fanongo ki he lea ‘a e fefine mei he funga lolí ‘i he hala ki Fataí, “*tamasi‘i mahalo pē ‘oku ‘i ai ha‘o ‘aonga ha ‘aho.*” Na‘a ku tui ko e ui ia ‘o‘okú, pea ‘oku ‘i ai ‘a e fekau ke u fai pea ko e ‘uhinga ia hoku fakamo‘uí ‘i he ngaahi faingata‘a ‘eni ‘e fiha kuo u fou mai ai. Pea kuo u fakamo‘oni atu ‘i he ‘ahó ni, kuo u ikuna ‘a e fekau ko ia na‘e fai ma‘aku mo hoku fāmilí:

- i. Ko e Fakamo‘ui laumālie
- ii. Ko hono ako‘i ‘a e fānau ako mo e hako tupu ‘o e fonua‘i he ngaahi ako‘anga ne u ngāue aī, ke nau poto ‘i he ngāue mo e tauhi ‘a e ngaahi koloa kuo foaki mai ‘e he ‘Otua.
- iii. Ko hono ako‘i ‘a e talēniti ‘akapulu kuo foaki ma‘a e fānau ako. Ko e talēniti ko e me‘a‘ofa ia ‘a e ‘Otua, pea ke ngāue‘i ke hoko ko e ma‘u‘anga mo‘ui. Ako‘i ke hoko ‘a e talēniti ‘akapulú ke ō fakataha mo e mo‘ui ma‘a, pea faka‘ehi‘ehi mei he ngaahi angahala ‘o e mo‘uí, ko e hala fononga ia ki he ikuna ‘a e palé mo e taumu‘a fisifisimu‘a ‘a e ‘Otua.

Lea Tatau: Tangata'eiki Palesiteni, Rev. Dr Tevita Koloa'ia Havea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Konifelenisi Kakato, 'oku ou lea fakataha mo e punaké 'i he Himi 604 veesi 2 mo e 5. *"Fakafeta'i he fakahā, ko e 'Eiki 'oku fai totoka, 'O 'ikai vave 'ene tala, ke laiki si'a kofe foa. Mālō ho'o kei kātaki au, 'O tuku ha'aku me'a ke fai, Ka u faka'amu pē ke taau, 'aonga ho'o fu'u ngāue mai."*

Luke 17:10. *"Pehē foki mo kimoutolu, neongo kuo mou fai kotoa pē 'a e ngaahi me'a na'e tu'utu'uni atu, ka mou pehē ko e kau tamaiō'eiki ta'e'aonga ai pe kimautolu, kuo mau fai pe me'a na'e totonu ke mau fai."*

Hou'eiki Konifelenisi, ko Siosiu Havea Jr. Palu 'ena kuo fili 'e he Konifelenisí ko e Faifekau Akoako 'i he 2023. 'Oku mau foaki atu ia ko homau 'Aisake ko e feilaulau ke hoko atu 'a e ngāue 'a e 'Eiki. Ko e fetongi ia 'o Siosiu Havea Palu (ta'u 94) 'oku kei mo'ui pē 'i Nu'u Sila. Kuo u tatau atu 'i he 'ahó ni, kae hoko atu 'e Siosiu Havea Jr Palu.

Fakamālō: Mālō pē hono fie me'angāue 'aki au 'e he Siasí, neongo ko e ki'i fāmili ta'e'iloa mo masiva. Ka na'e fai pē 'e he 'Eiki homau tokoni'í 'o mau ikuna ai 'i he 'ahó ni. Kuo mau tū'uta mo'ui kotoa pē ki he 'ahó ni, 'ikai ha mo'ui 'e mole 'i he fāmili ni.

Faka'apa'apa atu mo e 'ofa,

Faifekau Pohahau Palu, mo e fāmili.

3. PAULA ONOAFE LATU (PhD)

"Pea 'ikai ia ko ia pē...." (Loma 5.3a TMB). "Oiseuke! ko e fu'u La'ā pē 'a Sihova,.... Ko hoku La'ā ta'epalé ia. 'E 'ikai 'ilo ha masiva, 'e 'aku 'a e lelei mo'oni." (462. v.1e &5e. THB).

"HALELU'IA! Hoku laumālie, ke ke fakafeta'i kia Sihova. Te u fakafeta'i kia Sihova lolotonga 'eku mo'ui: 'A Sihova Vete-ha'isia. He Ko Sihova 'oku ne ngaohi 'a e kuí ke sio; Ko Sihova 'oku ne puke hake 'a e mapelu ki lalo; Ko Sihova 'oku ne 'ofa ki he kau mā'oni'oni." (Ps.146)

Mālō mo Sihova, 'Ene tokanga'i mai 'a e 'auhē ko eni, pea Ui kimautolu ke lave koloa kiate Ia. Fakafeta'i na'a' ne tofa hala ma'a e fāmili masiva mo ta'e'iloa ko 'eni. Fakamolemole ha angahala, ha fatongia na'e tōvale pea 'ikai maa'usia, ke ke Meesi ma'a kimautolu he ko Koe pē kuo mau hia ki aí.

'Oku ou fakamālō kia Faifekau Toketa Sione 'Amanaki Havea hono fakaafe mai kimautolu he halá ni, pea mau lave koloa ai 'i he tāpuaki 'o e ao-kakala Teolosia' ia Dr Salesi T. Havea mo 'ene kau faiako 'o e 1987–1995. 'Oku ou fakamālō ki he kau Palestení kotoa mo e Konifelenisí 'i he ngaahi faingamālie 'o e ako, ngāue mo e lotu ne mau lave aí. Kuo 'ikai ha ngāue ia 'e lava; ko e 'ofa pē 'a e 'Otuá kuo mau 'inasi ai mo Sūsana, mo 'ema fānaú mo e makapuna. Ko 'ene Folofola pē homau monū'ia'angá.

'Oku ou fakamālō ki he ngaahi Vāhenga ngāue na'e ui kimautolu ke ngāue aí: kāinga kotoa pē 'o Kolofó'ou; Samiu Ma'u & fāmili Howick; Mōsese Mānoa & fāmili 'i Mangere mo e Vahefonua Niu Sila; ki he Tu'i'āfitu mo e kāinga 'i he Vāhenga Makave', 'Utui, Okoa, mo Olo'ua, mo e Vahefonua Vava'ú. 'Oku ou fakamālō kia Dr Sioeli Vaipulu mo e kau faiako: Tūtaleva Lolohea, Dr Tu'uta Sekeni, Kava Fisi'ihoi & kau ngāue, pea ki he Sētuata Lahí, Lolomana'ia Tamale, mo e fānau ako 'o e Kolisi ko Sia'atoutaí. Kinautolu ne tau fengāue'aki mei he 1992–2004, 2017–2026. 'Oku hounga ho'omou 'ofa kotoa ki he 'Otuá pea mau lave ai.

'Oku ou fakamālō loto hounga atu ho'omou kātaki'i ha'ate tu'utu'uni hala, fakaetangata mo anga fakatu'a, pea monuka ai ho'o tui ki he 'Otuá mo ho'o tauhi ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. Ke lāngilangi'ia 'a e Huafa Toputapu 'o Sīsū, 'i he'etau ako, lotu mo e ngāue fulipē.

‘Oku ou fakamālō ki he Palesiteni ‘o e Siasi, Dr Tevita Koloa‘ia Havea, mo Mele, ‘i he lotu kuo mau lave a‘. ‘Oku hounga ‘a e falala na‘e fai ma‘i pea tau felōtaki‘aki ai he tākanga‘ ni, ‘i he ta‘u mālō ‘e 39. Ko e ta‘u ai e 12 ko e ako. Ko e ngaahi ta‘u ngāue: Faiako Kolisi Sia‘atoutai 1992–1995; Faifekau Tokoni Kolofō‘ou 1998–1999; Failesisita Kolisi Sia‘atoutai 2000–2004; Faifekau SUTT 2006–2008; Makave 2008–2010; Failesisita Kolisi Sia‘atoutai 2017–2020; Pule Ako Kolisi ko Sia‘atoutai: 2022–2026.

‘Ofa atu kiate kimoutou kotoa pē.

“Ikai ia ko ia pē!” Mālō mo Sihova ho‘o kātaki‘i kimautilū. Ke ‘O‘ou pē ‘a e lāngilangí mo e ngeia‘, ho‘o fie vakavakō mo vakavakataha mo e vakapopó ni. “Oiseuke! Ko e fu‘u la‘ā ē ‘a Sihova.”

‘I he lotu faka‘apa‘apa mo e lotu pē.

Paula Onofe Lātū, Sūsana Niufō‘ou, ‘Alisi mo Kepueli, Paulos mo Jessica, Taniela, ‘Anapapa, Losiella mo e Kau Miliona: Litani, Jeremiah, Jiamu Hanisi & Myla, Aella, Kohi-Tohi-Tongi Latu.

4. Obey Niu Samate

Fakatapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua Māfimafi ‘i hotau lotolotonga‘. Fakatapu ki he Tama Tu‘í, Tupou VI, pea pehē ki he Ta‘ahine Kuini ‘o Tonga. Tapu ki he Tangata‘eiki Palesiteni ‘o e Siasi, Faifekau Dr Tevita Koloa‘ia Havea. Tapu ki he Sekelitali Lahi ‘a e Konifelenisi, pea tapu ki he Konifelenisi Kakato hono 102, kae tuku mai mu‘a ha faingamālie ke fai atu ai ha fakamālō mo ha tatau faka‘osi ki hoto fatongia na‘e ui ki ai au, ‘e he ‘Eiki ki he‘ene ngāue, ‘a e motu‘a ta‘e‘iloa ko ‘eni mo hoku ki‘i fāmilí.

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i au ‘i he ‘aho 2 Sepitema 1955 ‘i he lotofale ‘o e ongo matu‘a ko Faifekau Malakai Niu Samate mei Ofu Vava‘u, Ha‘amoa mo Pukotala/Fakakai Ha‘apai. Pea ko ‘eku fine‘eiki ko Melelatai Fonongaloa Lolohea mei Houma, Vava‘u mo Koulo Ha‘apai. Na‘e fānau‘i au ‘i he Kolisi ko Sia‘atouta‘, lolotonga ‘oku ako ‘eku ongomatu‘a ‘i he Kolisi ni. Pea fakakoloa ‘aki au ‘a e hingoa‘ ni ‘e he tangata‘eiki Faifekau Puleako ‘o e ‘aho ko ia‘, Faifekau Woodgate.

Ko e fika ua au ‘i he fānau ‘e toko ono, mo e foha ohi ‘e taha. Ko e lahi taha he fānau ko Fane Taivei Samate Tu‘imana (NZ), Obey Niu Samate (Faifekau), Dr ‘Asinate Fuakautu‘u Samate (Faifekau Malōlō), Lopeti Samate (USA), Filipe Sitini Samate (Faifekau SUTT NZ), Tevita Pauleisia Samate (Faifekau UMC USA) pea mo Brian Laukau i Manukau Samate (USA). Fakafeta‘i ‘oku mau kei mo‘ui lelei pē hono kotoa.

Fāmilí: Na‘a ku ma‘u hoa kia Manutu‘ufanga Kaufononga ‘o Fua‘amotu ‘i he ta‘u 1979. Na‘e fakakoloa ‘e he ‘Eiki homau ki‘i fāmilí ‘aki ‘a e fānau ‘e toko 5. Ko e foha ‘e toko ua, mo e ‘ōfefine ‘e toko tolu. Ko e lahi taha ‘i he fānau ko Melelatai Samate Fifita (Ngāue ‘i he Kolisi ko Tupou mo hono hoá ko Faifekau Minoa Fifita), Malakai Marion Samate (Faifekau Ako ‘i Kolotapu mo hono hoá ko ‘Emeline Samate), ‘Anaseini Samate Fihaki (Ngāue Fale Pa‘anga ‘a e Pule‘anga‘ mo hono hoá ko Tevita Fihaki), Heidi Lehuanani Samate Lomu (‘oku Neesi pea ma‘u hoa kia Faifekau Viliuhi Lomu) pea mo Tevita Anthony Samate (Ngāue Pangikē BSP pea ma‘u hoa kia Ane Samate). ‘Oku ‘i ai foki mo e ngaahi mokopuna ‘e toko 10.

Ako: Na‘a ku kamata ako ‘i he Akoteu ‘a Kolovai he 1960–61, Akoteu ‘a Nukunuku he 1962–63, Akoteu ‘a Nuku‘alofa he 1964–65 ‘a ia ko e ngaahi Akoteu ia ‘a e Siasi na‘e Puleako ai ‘eku tangata‘eiki, lolotonga ‘ene fai fatongia ki he Potungāue Ako ‘a e Siasi. ‘I he ta‘u 1966, na‘a ku hū ai ki he Kolisi Lotoloto ‘a Nuku‘alofa, pea u hū ki he Tonga High School ‘i he 1967–74.

Ngāue: Na'a ku kamata ngāue 'i he Pangikē 'o Tonga' 'i he Fēpueli 1976 ki he 2008. 'I he 1996 na'a ku hoko pē ko e Setuata Lahi 'i he SUTT Vaololoa, lolotonga pē ia 'oku ou kei fakakaunga-tāmaki 'i he ngāue 'i he Pangikē 'o Tonga. 'I he ta'u 2000 na'e fakahū mai ai hoku hingoa' ki he kanititeiti Faifekau Akoako', pea fakafeta'i na'a ku kau 'i he fili 'e he Konifelenisi' 'i Neiafu, Vava'u, 'i he ta'u 2001 ki he lakanga Faifekau Akoako'.

'I he femahino'aki mo e Tangata'eiki Palesiteni 'o e taimi ko ia', Faifekau Dr. 'Alifeleti M Mone, na'a ne faka'atā pē ke u hoko atu pē 'i he ngāue Pangikē, kau tokoni mai ki he 'Ofisi 'o e Siasí ki he ngaahi ngāue faka-Pangikē 'e fiema'u 'e he Siasí. 'I he taimi tatau pē, na'a ku fakahoko ai pē mo e ngaahi ako part-time ki he Kolisi Sia'atouta'. Ko e Konifelenisi 'o e ta'u 2008 na'a ku kau 'i he kau hilifakinima ki he Faifekau Hoko'; pea ui ai au mo hoku fāmili' ke mau hiki 'o ngāue ko e Faifekau 'i Mu'a, 'Eua. 'I he Konifelenisi 'o e ta'u 2009, na'e toe ui au 'e he Konifelenisi' ke u hiki mai ki he 'Ofisi Pa'anga 'a e Siasí' 'i he Senitā Toketā Molitoní, 'i 'Aokosi 2009 'o a'u mai ki he ta'u 2023. Na'e toe ui au 'e he Konifelenisi 2023 ke u hiki ki he Vahefonua 'Amelika / Hawai'i, 'i he lakanga ko e Sekelitali Pa'anga 'a e Vahefonua 'o a'u mai ki he ta'u ni.

Ko 'eku potu Folofola manako' na'a ku fakalaulauloto ma'u pē ki ai 'i he'eku fakahoko hoku fatongia ngāue, ko Kaletia 6 v 9, "*Oua na'a tau fiu 'i he fai lelei, he te tau toki utu pē 'i hono fa'ahita'u 'o kapau 'e 'ikai ke tau vaivai.*"

Fakamālō: 'Oku ou kole pē ke u puke 'a e faingamālie ko 'eni', ke u fakafofonga'i atu ai homau fāmili' 'emau fakamālō ki he 'Otua Māfimafi', 'i he 'Ene kei fakataulama mai 'a e fononga' mo e fua fatongia 'a e ki'i fāmili masiva mo ta'e'iloa ko 'eni. Pea kuo' ne toe 'omi ke mau ikuna 'a e fatongia na'e ui mo tuku falala mo'omautolu 'e he Siasí mo e Konifelenisi'. Mo'oni pē 'a e punake', "Mālō pē ho'o kei kataki au, 'O 'omi ha'aku me'a ke fai, Ka 'oku mau faka'amu pe ke taau, Ke 'aonga ho'o fu'u ngāue mai."

'Oku mau fakamālō lahi atu ki he Tangata'eiki Palesiteni', Sekelitali Lahi' mo e Konifelenisi Kakato ko hono 102 'i he tokoni mo e falala na'a mou fai mai kiate au mo hoku ki'i fāmili'. Kapau na'e 'i ai ha kihi'i ngāue na'e lava ko e 'Eiki pē ia. Pea kapau na'e 'i ai ha tō-nounou, ko ho'oku pē ia vaivai, pea 'oku ou kole fakamolemole atu ai. Mo'oni 'a e 'Aposetoló, "Ko e kau sevāniti ta'e'aonga pē kitautolu, ka 'oku tau fai pē 'a e ngāue na'e totonu pē ke tau fai." Ko e vaa'i taimi na'a mau fakakaungatāmaki ai 'i he ngāue 'a e 'Eiki', ko e taimi fakakoloa lahi ia kiate au mo hoku fāmili'.

'Oku ou fakamālō ki hoku hoa', Manutu'ufanga Samate, mo e fānaú, mo e fāmili' kotoa, 'i he tokoni mo e pou pou mo 'etau fetokoni'aki 'i hono fataki 'o e fatongia mahu'inga mo mafatukituki ko 'eni. Pea ko e konga lahi 'o e mamafa 'o e fatongia' ni ko ho'omou ala mai, mo kau mai, pea lava ai ke tau ikuna mo'ui 'a e fatongia na'e ui kitautolu ki ai 'e he Siasí.

Kuo 'osi kakato hoku ta'u 70 'i he ta'u kuo 'osi' pea kuo tu'utu'uni 'e he Konisitūtone' ke u hoko ko e Faifekau Mālōlō. 'Oku ou tatau atu ki he fatongia na'e ui au ki ai 'e he 'Eiki'.

'Ofa lahi atu, mo e talamonū, ki he kau Faifekau 'oku muiaki 'a e fatongia mahu'inga' ni, fakatauange ke mou ma'u ivi mo e kelesi mei hotau 'Eiki' ke hoko atu 'a e tali ui 'oku mou fa'.

'Ofa lahi atu,

Faifekau Obey Niu Samate mo Manutu'ufanga Samate mo e fāmili.

5. 'Ofa Kosi Lui

Fakafeta'i: 'Oku ou fakafeta'i lahi ki he 'Otua Māfimafi' 'i he fakaikuna mo'ui kuo fai ma'aku 'o tu'unga ai 'a 'ete tali hoto ui mei he 'Eiki' 'o fakafou mai 'i he Siasí mo e Konifelenisi 'a e Siasi Uēsiliana Tau'atāina 'o Tonga. Ko e 'ahó' ni 'oku ou kau 'i hono faka'ilonga'i 'i he Konifelenisi

hono 102 ‘a e kakato hoto ta‘u ngāue ma‘a e Siasí. Ko e mo‘oni e mo‘oni, ka ne ta‘e‘oua ‘a e kau mai ‘a e ‘Eikí. Ko ‘eku lea pē ia.

Tupu‘anga: Na‘e fānau‘i au ‘i he ‘aho 10 Sepitema 1956, ki he ongo matu‘a ko Henelē Lui ‘o Fua‘amotu‘, mo Sela Lakalaka Palu ‘o Tongoleleka, Hihifo Ha‘apai. Ko e fika 2 au ‘i he fānau ‘e toko 6.

Ako‘anga: Na‘a ku ako pē ‘i he ngaahi ako‘anga ‘a e Siasí, mei he Akoteu pē ki he Kolisi ko Tupou (1971–1975), ‘Apifo‘ou (1976), mo Vaolōloa (1977), pea fakakakato ai ‘a e sivi ma‘olunga ange, Sia‘atoutai 1985–1987.

Ngāue: Na‘a ku kamata ngāue Setuata faka-Konifelenisi ‘i he 1996, ‘i ‘Olo‘ua Vava‘u. Faifekau Akoako ‘i he 2005 mei Pukotala Ha‘apai. Faifekau hoko ‘i Tatakamotonga 3 ‘i he 2009. Mālōlō ‘eni mei ngāue fakafaifekau ‘i he 2026 ‘i he SUTT ‘o Ha‘asini.

Talaloto: ‘Oku ou tatau atu ki he Konifelenisí mo ‘Ena ‘Āfifio‘, Tama ko Tupou VI, kae ‘uma‘ā ‘a e Ta‘ahine Kuini Nanasipau‘u. Pea ki he Palesiteni ‘o e Siasí, Sekelitali Lahi ‘o e Konifelenisí, pea ki he Konifelenisi Kakato. Ko hoku ngalutukú ē. Fakafeta‘i ki he ‘Eiki kuo ikuna ‘a e fatongia‘. Fakafeta‘i he falala na‘a mou fai mai kiate au mo hoku fāmilí ‘i he ta‘u ‘e 30 mālō. ‘Io, taumaiā ne haohaoa ‘a e fai fatongia‘, kae fakafeta‘i na‘e fai ‘a e tukupā ki he ‘Eikí he ui kuo fai‘ neongo ‘a e tō mo hopo he ngalu ‘o e fatongia‘ he la‘á mo e ‘uha, ‘i he faingamālie mo e faingatāmaki ‘o e hala fononga‘. ‘Io, kau foki ā ki ‘api ‘o hoko atu ‘a e fononga mo e ‘Eikí.

Fakamālō: Fakamālō ki he ‘Eikí he ‘omi ha hoa falala ‘Otua, mo e fanau tali angi, ke tu‘u tafa‘aki mo poupu ki homau ui ki he ngāue‘. Ko e ‘ahó ni, ‘oku mau fakafeta‘i ki he ‘Otua‘ ‘oku mau foki mo‘ui kotoa pē ki ‘api. Ko e lāngilangí mo e ikuna‘, ke ‘a e ‘Eiki pē ko Sīsū Kalaisí. Ko ia na‘a ne fai homau Uí, pea ko ia pē na‘a ne faitokonia ‘a e ngaahi fatongia‘.

Faka‘apa‘apa atu mo e Lotu,

Faifekau ‘Ofa Lui mo e fāmilí

6. Tu‘alongo ki Hakau Lolohea

‘Oku ou fakatapu mo e ‘afio ‘a e Tolu Taha‘i ‘Otua‘, ‘Otua ko e Tamai mo e ‘Alo mo e Laumālie Mā‘oni‘oni, ‘oku ‘i hotau lotolotonga‘. Tapu mo e Tangata‘eiki Palesitení, Sekelitali Lahí mo e Konifelenisi Kakato‘, kae fai e ki‘i talaloto ko ‘eni.

Fakafeta‘i ki he ‘Otua‘ ‘i he ‘Ene taki fononga hao, ‘o mau a‘u mai ai mo hoku ki‘i fāmilí ki he faka‘osinga ‘o ‘emau ngāue faka-Faifekau‘ ‘i he ta‘u ni. Na‘e talu hono ui kimautolu ‘e he Konifelenisí ‘i he ta‘u 2006 ki he ta‘u ni 2026, ‘a ia ko e ta‘u ‘eni ‘e 20 mālō. Pea ‘oku mau fakamālō ki he ‘Otua‘ ‘i he fie me‘a ngāue‘ aki kimautolu ke talaki ‘Ene ongoongo lelei‘.

‘Oku mau fakamālō ki he tangata‘eiki Palesitení ‘i he ‘omi ‘a e faingamālie ke fai e ngāue ko ‘eni ‘a e ‘Eikí. Fakamālō ki hoku hoa‘ mo e fānau‘ ‘i he‘enau loto lelei ke muimui mai ‘i he ngaahi feitu‘u na‘e ui kimautolu ki a‘. Fakamālō foki ki hoku ngāhi tu‘ofāfine, mo e ngāhi tokoua‘, mo e mokopuna‘ kuo nau folau mai mei muli ke mau kau fakataha ‘i he tala loto ‘o e houa ko ‘eni.

‘Oku mau kole fakamolemole heni, tangata‘eiki Palesiteni, mo e Konifelenisi Kakato, ka ne ai ha to‘o fatongia ne ‘ikai malava, pe ‘ikai fe‘unga, pea ‘oku mau kole fakamolemole atu. ‘Oku ou tatau atu ki he ‘etau ngāue‘. Tauange ke ‘iate kitautolu ‘a e nonga ‘a e ‘Otua‘.

‘Ofa lahi atu,

Faifekau Tu‘alongo ki Hakau Lolohea mo e fāmilí

7. ‘Amanaki Hēnoa Vea‘ila

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i au ‘i he aho 16 ‘o Sanuali 1956, ‘e he ongo mātu‘a ko Sione Hēnoa Veaila ‘o ‘Ōtea, Vava‘u; mo Mele Tupou ‘o Fataulua, Niuva fō‘ou, Otea mo Kapa Vava‘u. Ko e lahi taha au ‘i he fānau ‘e toko 6. Ko e fānau tangata ‘e toko 3, mo e fānau fefine ‘e toko 3.

Ako: Na‘a ku ako pē ‘i he ngāhi ‘apiako ‘a e Pule‘anga‘ ‘i he ngaahi kolo na‘a mau hiki hiki tēniti holo ai, ‘i he ngāue faka–Setuata ‘a e ongomatu‘a‘ ‘i he lotu‘. Na‘a ku hū ki he Kolisi Mailefihí ‘oku mau kei fononga holo pē ‘i he lotu‘, ‘o mau a‘u ai ki he ki‘i kolo ko Ha‘akio, ‘o ma‘u hoku faingamālie mei he ‘Eiki‘ ke u folau ai ki Nu‘usila ‘i he ta‘u 1988, ‘o tokoni ki he ongomatu‘a‘ ‘i he ngāue fakalotu‘. Pea ‘i he 1997 na‘e ma‘u ai hoku faingamālie ke u hū ki he Kolisi ko Sia‘atoutaí ‘o sia ai ‘a e mo‘uí mei he 1997 ki he 1999. Na‘e lava lelei ‘a e ako‘ ‘o ma‘u mo e Tohi Fakamo‘oni Ako mei he Kolisi ko Sia‘atoutaí.

Fāmili: Na‘a ku ma‘u hoa ki Haveluliku, ko e ‘ōfefine ‘o e Faifekau Siasi Tonga Tau‘atāinaí. Ko e hingoa ‘o e hoá ko Makineti Naufahu. Na‘e ma‘u homa tāpuaki mei he Ta‘ehāmaí ko e toko 6 tangata, mo e 2 fefine. Pea tu‘utu‘uni ‘e he Faifekau Pule ‘o e taimi ko iaí, ko Rev. Havea Palu, ke u alu ‘o tauhi ‘a e kāingalotu ko Mo‘unga Heamoní. Na‘e fokotu‘u leva ‘e he Vahefonua‘ ke ‘ave hoku hingoá ki he kanititeiti Faifekau Akoako ‘i he ta‘u 2010. Pea u lava ai mo e tokoua Faifekau ko Mikimasi Fotu.

‘I he tau 2012 na‘e ui ke u hū leva ki Kolotapu ‘o fakakakato ‘a e tu‘utu‘uni ‘a e Konifelenisí, ko e ta‘u pē ‘e taha. Na‘a ku foki mai mei Kolotapu ‘o kamata ngāue ‘i he Vāhenga Nelson, ‘i he Vahefonua Niu Silá, ‘o kamata mei he 2015–2018. Na‘a ku hiki ki Auckland ‘o tauhi ‘a e kāingalotu ‘i Glenn Innes ‘i he Vāhenga Selusalemaí, ‘ou hoko ai ko e faifekau tokoni ki he Faifekau Vāhenga, ko Rev. Neti Tui‘onetoa. Na‘e ui au ‘e he Konifelenisi 2020 ke u hiki ‘o kamata e Vahenga ngāue fō‘ou ‘i Gisborne. Na‘e tu‘utu‘uni leva ‘a e Konifelenisi ‘o e ta‘u 2021 ke fai ai homau hilifakinima ‘i he Konifelenisi na‘e fakahoko ki he Fungafonua.

Na‘e toe ui au mo hoku fāmili‘ ke mau hiki ki Vava‘u ki he ki‘i motu ko Ovaka ‘i he ta‘u 2023. Pea ‘i he Konifelenisi ‘o e 2024, na‘e toe ui au ke u foki ki Nu‘usila ki he Vahefonua, ki he Vahenga Nelson. Pea ‘i he ‘aho 16 ‘o Sanuali 2026, na‘e hoko ai hoku ta‘u 70.

Fakamālō: ‘Oku ou puke ‘a e faingamālie‘ ni ke u fakafofonga atu ai au mo hoku ki‘i fāmili‘ ‘a e fakamālō ki he tangata‘eiki Palesiteni ‘o e Siasí, Sekelitali Lahi ‘o e Konifelenisí mo e Konifele-nisi Kakatō‘ ‘i he ngaahi tokoni mo e fale‘i kotoa pē na‘e lava ‘o fai ‘aki ‘a e tali ui ki he ngāue ‘a e Siasí. Pea ki he tangata‘eiki Palesiteni Mālōlō ‘oku kei laumalie‘, Rev Dr Ahio, pea ki he kau Faifekau Pule mo e kau Faifekau kotoa pē ‘i he ‘Eiki‘. Ki he kau Sētuaata na‘a tau kaungā ngāue fakatahá, ‘oku ou fakamālō lahi atu ‘i he fetokoni‘aki na‘a tau fai ‘i he ngāue ‘a e ‘Eiki‘. Neongo na‘e ‘ikai ha me‘a ia ‘e lava ka ko ‘ene Kelesí na‘e ikuna ‘aki ‘a e ngaahi fatongiaí. ‘Oku ou ‘ofa lahi atu ki he ngāhi tokoua ngāue kotoa pē ‘i he ‘Eiki‘. Fakamālō ki hoku hoá, Makineti Henoa, mo e fānau‘ ‘i he kongā lahi ‘o e ngāue‘ ko kimoutolu na‘a mou fuá.

‘Oku ou kau fakataha mo e fāmili‘ ‘i he fakamālō ki he ‘Otua Māfimaí, he‘ene tataki mo faka‘uto‘uta mo fakafaingofua, kae ikuna ‘a e ngāue kuo mau ikuna. Pea ke fakafoki pē kiate ia ‘a e lāngilangi. ‘Ofa lahi atu ki he tangata‘eiki Palesiteni, Sekelitali Lahi mo e Konifelenisi Kakatō.

Faka‘apa‘apa mo e tu‘a ofa atu

Faifekau ‘Amanaki Hēnoa Vea‘ila mo e fāmili

8. Tevita Talanoa Vea

‘Oku tau kei mo‘ui mo femamātaaki, fakafeta‘i hotau malu‘i he Tamai Fakalangi. Me‘a fakaofa ia ‘etau hao mai, tau tuku ‘a e kolōlia‘ ki he ‘Otua ‘i Langi. Pea tau pole mu‘a ‘i hono ivi lahi ‘e

lava ai ke tau ikuna ‘o kapasiasia ‘a e langi. Tau fua kolosi pē ‘e ‘ikai fiu ‘a fai, kalauni ‘oku hā mei hē, tau lova pē ki ai.

Tau kau ke fakamālō‘ia ‘a e Tamai, ‘Alo, Laumālie. Kau ‘a e kakai ‘o langi na, kau mo mamani fulipē. Ko e fakafeta‘i ‘ia ‘oku toka loloto mo toka takele ‘i he loto mo e laumālie ‘o e motu‘a ni mo hoku fāmili, ‘i he tauhi ‘ofa mo e tauhi haohaoa ‘a e ‘Otua Mafimafi, pea hao mo‘ui mai ai hoku fāmili ‘o tū‘uta mo‘ui mai ki he Konifelenisi ‘o e Senituli 2 ‘o e Lotu‘i he 2026.

‘Oku fai atu ‘a e tatau ki he Konifelenisi, kuo ‘ikuna ‘a e ngāue. Pea ‘oku mau lea fakataha mo e folofola ‘a Sīsū mei he funga kolosi, kuo ‘osi kuo lava ‘a e ngāue. Pea kuo mau tatau atu, mo e 23 ‘o e ngaahi Saame, ko homau tauhi pē ‘a Sihova, he ‘ikai te mau masiva, he ‘oku ne kato‘i ‘a loto mo tu‘a, pea pehē foki ki he funga ‘o e fonua, pea na‘a mo e ko ‘eni mo e kaha‘u na, ‘oku ne toka ‘afio‘i pē. Te te nofo mahu ē, te te kai mo inu pē, ‘oku ‘ia ‘Ātonai hoku ngaahi matavai.

Ko ‘eku talaloto ‘oku poupu ki ai ‘a ‘eku veesi manako, tohi Ngāue ‘Ani kau ‘Aposetolo 1:8. *Ka te mou ma‘u pē ha mālohī, ‘o ka hifo ‘a e Laumalie Ma‘oni‘oni kiate kimoutolu, pea te mou hoko ko ‘eku kau fakamo‘oni, ‘o ‘ikai ‘i Selusalema pē, ka ‘i Siutea katoa mo Samelia, ‘Io, ‘o a‘u ki he ngata‘anga ‘o māmani.*

Te u hiva pē mo fakafeta‘i ‘i he ikuna kuo fai ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni, ‘i hono ivi lahī, mo hono mālohī, ‘o lava ai ‘o u ‘ikuna ‘a e ngāue na‘e tuku mai ke u fakahoko. He na‘a ku tuku pē kiate IA ke fai hoku tatakī, pea mo hoku fakakaukaua ‘i he ngāue ‘a e ‘Eiki, ‘i hono sino–hā–ma, ko e Siasi. He ‘oku ‘ikai te u falala ki ha ivi ha tangata, he ‘oku ‘ia ‘Ātonai hoku ngaahi matavai.

Ko hoku ta‘u ngāue ‘i he Siasī, Ne u kamata ngāue ‘i he Kolisi ko Sia‘atoutaī, pea u hoko atu ai pe ‘o ngāue ‘i he tafa‘aki ngāue ki tu‘a ‘a e Kolisi, ko e ta‘u ‘e 6 mo e mahina ‘e 6. Na‘a ku hoko ko e Setuata faka-Konifelenisi ‘i he ta‘u ‘e 7, pea u hoko ko e Faifekau ‘i he ta‘u ‘e 20. Pea ko e kakato ‘eni ‘a e ta‘u ‘e 33 mo e māhina ‘e 6 ‘eku ngāue ma‘a e Siasī.

‘Oku ou fakamālō heni ki he ‘Otua ‘i he‘ene fie me‘a ngāue‘aki au mo hoku fāmili ke fai ‘ene ngāue. Fakamālō ki he Konifelenisi mo ‘ene ui kotoa pē kuo fai kiate au, pea na‘a ku tali ko au mo e loto fiefia ‘o ‘ikai toe fehu‘ia.

Fakamālō atu ki he tangata‘eiki Palesiteni mo e Sekelitali Lahi ‘a e Konifelenisi, koe‘uhī ko e fale‘i mo e akonaki kuo mo fai ‘o fakataukei ‘aki ‘a e ngāue pea kuo ikuna. Fakamālō ki hoku kaungā toho palau kotoa pē ‘i he ngāue ‘a e ‘Eiki, ‘i he‘etau fetokoni‘aki mo e fengāue‘aki ‘i hotau ngaahi vaivai‘anga pea malava ke tau mālohī noa, ke ‘ikuna ‘aki ‘a e ngāue ni.

Fakamālō heni ki hoku fāmili, ‘i ho‘omou tali angi ki he ui kotoa pē kuo fai ma‘aku ‘e he Konifelenisi. Fakamālō foki heni ki he‘eku ongo mātu‘a neongo kuo na pekia, tamaī ko Maika Vea ‘o Muihoa, Hā‘ano, mo Mo‘unga‘one; mo fa‘ee ko Veuki Polutele Vea ‘o Mo‘unga‘one. Mālō ho‘omo tauhi au ‘o hoko ai ‘o fu‘u tangata, ke fai ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki.

Ko e fānau ‘oku ou ‘i ai, ko e toko 9, pea ko e 7 tangata, pea 2 fefine. ‘Oku ou fakamālō foki heni ki he ongo matu‘a ‘a Mele Monū‘ia Ta‘engalo ha Taimi Vea. Na‘a ne tupu ‘i ha ongo mātu‘a ko e tamaī ko Paula Kolo Tāpealava ‘o Fakakai mo Hā‘ano mo Mo‘unga‘one. Pea ko e fa‘ee ko Pilimilose ‘o Pukotala mo Mo‘unga‘one mo Fisi. Mālō ho‘omo ma‘u ha ‘ōfefine faka‘ofa‘ofa pehē, ke poupu mo tokoni lelei kiate au ‘i he ngāue ‘a e ‘Eiki.

Fakafeta‘i mo Fakamālō ki he ‘Otua ‘i he‘ene fakakoloa kimaua ‘aki ha fānau mo ha fanga makapuna tokolahi. Ko e fānau ko ‘Ana Fōlingi Sōane (mali mo Lutoviko Hiko Soane), Viviana Vea, Sione Fehu‘i mo e Tali Vea (mali mo Mele Fisipuna Vea), Lītani Heamoni Vea (mo hono mali ko Mele Vea), Michael Collock Lūsia ki Taulanga Vea, Hepisipa ‘Ofa Vea, ‘Asala Misiona Tonga Vea, Siesia Jane Tonga Vea. Pea ko e makapuna ko Tevita Talanoa Jr Vea (kuo Pekia), Nuti Monū‘ia he Kelesi Vea, Mele Monū‘ia Ta‘engalo ha Taimi Jr Vea, Fuatapu ‘o e Tukumo‘ui

he Lotu Lelei Vea, Hepisipa ‘Ofa Vea Jr, Viviena Vea Jr, Paula Kolo Tāpealava Vea Jr, Sione Fehu’i mo e tali Vea Jr.

‘Oku ou kole fakamolemole atu foki, mo hoku fāmīlī, kapau na’e ‘i ai ha’amau ‘ulungaanga na’e ta’etaau pe ta’efe’unga. ‘Oku ou fakafofonga atu ‘emau kole fakamolemole lahi kiate kimoutolu.

Mālō mo e faka’apa’apa lahi atu.

Faifekau Tevita Talanoa Vea mo e fāmīlī

9. Sione Pāngata’a Talamai

Fakafeta’i: Fakafeta’i kia Sihova ‘a e ngaahi pule’anga’ kotoa, fai hono fakamālō, ‘a e ngaahi fa’ahinga. He ko ‘ene ‘ofa kiate kitautolū ‘oku fu’u kaukau. Pea ko e mo’oni ‘a Sihova’ ‘oku ta’engata, Hāleluia’.

Ko e fakafeta’i ia ‘oku taau mo fe’unga ke hake ki homau ‘Otua’ he’ene ‘ofa mo e tauhi, pea ne tataki mo tokoni’i kimautolu ‘o fakaikuna mo’ui ‘a e pole mo e ui ki he’ene ngāue’. ‘Io, mo’oni ‘a e punake’, ko ‘ofa pe na’e faka’ulī. Tauange ke lāngilangi’ia ai pē ‘a e ‘Otua’ he fatongia mo e ngāue kuo ‘ikuna’.

Tupu’anga: Na’e fanau’i au ‘i he ‘aho 7 ‘o Ma’asi 1956. Ko ‘eku ongo matu’a’ ko e tangata’eiki ko Tevita Halikani Pangata’a Talamai (pekia) mo ‘eku fine’eiki’ ko Lu’isa Fualupe Pāngata’a Talamai (pekia). Ko e fānau tama kinaua ‘a e Ahi ‘o Ulakai’, ‘Āhau Tongatapu, mo ‘Utulau. Ko e fika ua (2) au ‘i he fanau ‘e toko hiva (9). Pea kuo pekia ‘a e toko fā (4) kae kei mo’ui ‘a e fānau ‘e toko 5, ‘a ia na’a mau toko fitu (7) tangata mo e ua (2) fefine.

Fāmīli: Na’a ku ma’u hoa kia Tupou Ta’anea Folaumoeloa, koe ‘ōfefine ‘o Puleiku ‘o Vaotu’u ‘i he 1977, Sanuali ‘aho 5—lolotonga e ‘uike lotu ‘o e ta’u ko ia’. Ko e uaifi fai tōnunga mo ‘osikiavelnga ‘i he tokoni ki he’ema ngāue fakafaipekau’. Na’e fakakoloa ‘aki homa lotofale’ ‘a e fānau ‘e toko 4. Ko e fānau fefine ‘e toko 3, mo e tama tangata ‘e toko 1. Ko Māteaki He Lotu Pangata’a Talamai Fifita, Mōlini Pāngata’a Talamai Hoeflich, Lupe ‘Ofa He Lotu Pāngata’a Talamai (pekia), mo Sione Folau Pangata’a Jr Talamai.

Ako: Ko e ngaahi Ako’anga ‘eni na’a ku ako ai, 1962–1965 Akoteu ‘i Kolovai; 1966–1968 Akoteu ‘a ‘Utulau; 1969–1974 Kolisi Tonga ‘Atele; 2010–2012 St. John Theological College New Zealand; 2014–2017 Sia’atoutai Theological College.

Ngāue: Na’a ku kamata ngāue ‘i he Poate ‘Uhila ‘a Tonga’, Tonga Electric Power Board, ‘i he 1974–2001. Ko e ta’u ‘e 27. Pea lolotonga ‘eku ngāue ko ia’ ko e tangata Malanga Hoko mo Setuata Lahi ‘i he Vāhenga ‘Utulau’ ‘i he ta’u ‘e 11; mo Sekelitali ‘a e Siasī ha ngaahi ta’u lahi. ‘I he 2009 na’a mau hiki fonua mai ai ki Nu’usila’ ni. Ko e 2010 pē na’e fekau’i au ‘e he Vahefonua ke u ‘alu ‘o fokotu’u ‘a e Siasi ‘i Oamaru (NZ) ‘i he Sauté. Pea ‘oku ou fakafeta’i na’e fakaola ‘e he ‘Eiki’ ‘a e ngāue’ pea ‘omi mo e tāpuaki ‘o u a’usia ai ‘a e tu’unga Faifekau’ ‘i he ta’u 2012. Na’a ku foki mai leva mei he Sauté ‘o ngāue ‘i he ngaahi potu siasi ‘i Auckland he 2013. Pea u ‘alu leva ‘o hū ki Sia’atoutai he 2014–2017 ko hono fakakakato e tu’utu’uni ‘a e Konifelenisi, ‘a ia ko e ako ta’u ‘e tolu ‘i loto ‘api pea ta’u ‘e taha (1) ‘i Kolotapu. Hili e akó na’e fekau mai ke u Faifekau le’ole’o ‘i Koloua Ua (2) mei he 2017–2018. Pea a’u ki he Konifelenisi ‘o e 2018, na’e ui ai e Fehikitakī ‘ou foki ki Nu’usila ‘o hoko atu ai ‘a e ngāue’ ‘i North Shore mei he 2018–2020. Pea hiki mei ai ki Palmerston North 2021–2023. Hiki mei ai ki Tonga ki he Vāhenga Matahau’ mei he 2023–2025. Pea u toe hiki mai mei Matahau ki Whangarei he 2025–2026. Ko Nu’usila ia, ‘a ia ko e kakato ia hoku ta’u 70 ki he Konifelenisi ‘o e ta’u ni.

Fakamālō: ‘Oku ou kau fakataha mo e fāmīli ‘i he fakamālō ki he ‘Otua Mafimafi he’ene tokoni mo ‘ene kau mai ‘o fakaa’i mo fakafaingofua ‘a e fatongia mo e ngāue na’a mau pole ki ai, Pea kuo ‘ikuna tu’unga ‘i he ivi mo e kelesi na’a ne fakateunga’aki ‘emau mo’ui. ‘Oku mau fakamālō

mo e loto hounga'ia mo'oni heni ki he Tangata'eiki Palesiteni 'o e Siasi mo e Sekelitali Lahi 'o e Konifelenisi, pehē ki he Konifelenisi kakato hono 102 mo e ngaahi kupu fekau'aki 'o e Siasi, 'i he fengāue'aki kuo tau fai mai 'i hono Sino Ha mai, 'oku mau fakamālō atu foki ki si'i ngaahi fāmili kotoa pe mo e kaunga pilikilimi 'i he fepoupou'aki 'i he hala fononga 'o e ngāue'.

Faka'apa'apa atu 'i he 'ofa mo e hūfia,

Faifekau Sione Pāngata'a Talamai mo Tupou, mo e fāmili

10. Sēmisi Feke'ila Fotofili

Fakatapu: Fakatapu ki he 'afio 'a e 'Otua Māfimafí, ko e Tamai, 'Alo, Laumālie Mā'oni'oni. Fakatapu ki he Hau 'o e 'Otu Tongá, Tama ko Kingi Tupou VI. Tapu ki he Ta'ahine Kuiní, Kuini Nanasipau'u. Tapu ki he Tama Pilinisi Kalauní, Tupouto'a 'Ulukālala, Pilinisesi Sinaitakala Tuku'aho, Pilinisesi Lātū Fuipeka, Pilinisi Ata, mo e fale 'o Tupou. Tapu kia Pilinisesi Salote Mafile'o Pilolevu Tuita. Tapu kia Pilinisi Kalaniuvalu, Lord Fotofili mo e Hou'eiki 'o e fonua'. Tapu kia Kavapele, Fatongia 'o Loto Tonga mo ha'a matāpule. Tapu ki he Palesiteni 'o e Siasí, Rev. Dr Tevita Koloa'ia Havea, mo e Sekelitali Lahí. Tapu ki he Konifelenisi Kakato, mo si'i ngaahi tokoua Faifekau. Tapu mo e aofaki 'o Manafá, ka 'i ai ha hē 'o laka hala, tauange ke 'oua na'a malomaloa'a, kau hūfanga 'i Fanakava he 'akau fakalava. Pea tuku ke 'atā ke fai atu 'a e fakamālō, mo ha tatau ki he Konifelenisi 'eiki'.

Tupu'anga: Ko hoku hingoa' ko Feke'ila Fotofili 'o Niua Fo'ou, Hā'utu mo Lapaha. Na'e fanau'i au 'i he 'aho 7 'o Siune 1959. Ko 'eku ongo mātu'a ko 'Asipeli Kupu-'o-Vanua Fotofili 'o Niua Fo'ou mo Lapaha, mo Ha'angata Tupu Fusitu'a Fotofili 'o Sapa'ata, Niua Fo'ou. Na'e tupu 'a 'Asipeli Kupu mei he loto fale 'o Nōpele Fotofili (Siosiuu) 'o Niua Fo'ou mo Afā Kalaniuvalu 'o Lapaha. Pea ko Ha'angata Tupu, mei he ongomātu'a ko Paula Ue'ikaetau Fusitu'a 'o Sapa'ata, Niua Fo'ou mo Hūlita Takafua 'o Mu'a, Niua Fo'ou. Ko 'Asipeli Kupu 'o Vanua, ko e si'i taha ia he fānau 'e toko 6 'a Siosiuu mo Afā. Ko e lahi taha ko Luseane Halaevalu Mata'aho Fotofili Tuita. Ko e fika ua' ko Lavinia Veiongo Fotofili Veikune. Ko e tolú ko Mele Tatafu Fotofili Muller. Pea ko e fika fā ko Pisila Siulolovao Fotofili Fusitu'a. Pea fika nima 'a Sēmisi Fonua Kalaniuvalu Fotofili. Pea ko e si'isi'i taha' ko 'Asipeli Kupu-'o-Vanua Fotofili.

Ko e fānau leva 'a 'Asipeli mo Ha'angata' na'e toko hongofulu. Lahi 'a Tevita (pekia), Afā Mateialona (pekia), 'Ungatea Langi (pekia), Kalolaine (pekia), Talahiva Kemp, Vika (pekia), Faifekau Matafonua Fotofili (pekia), Hau 'o Momo, Pisila Manu, pea mo au Faifekau Sēmisi Feke'ila Fotofili.

Fāmili: Na'a ku ma'u hoa kia Vika Hifo Kata 'o e Uasila'ā, kamata'anga 'o taimi, Niutoua, lolotonga eni 'ema fakatou ngāue 'i he Tupou High School, 'i he va'a Tāpunisiliva (1994). Fakafeta'i ki he 'Eiki' he'ene fekau ke ma fou mai 'i he hala' ni, ke fai ai homa fakakoloa'. Na'e fakakoloa 'aki homa ki'i fāmili' ha fānau 'e toko nima, mo e fānau ohi 'e toko ua. Ko e lahí ko Siosiuu Fotofili, 'oku ngāue 'i he 'Ōfisi 'Aotita 'a e Siasí, 'i he Senitā Molitoní. Ko e fika ua'a ko Ha'angata Tupu Fotofili, fai fatongia ma'a e Siasí ko e faiako 'i he TTI. Ko e fika tolú ko Ronald Hau 'o Momo Fotofili, 'oku nofo 'Aositelēlia. Ko e fika fā, ko Matafonua Pelaki 'i Mahofā Fotofili (pekia). Pea ko e fika nima' ko Pisila Siulolovao Jr, lolotonga ako 'i he TTI. Mo e ongo fānau ohi ko Manuela Moala Kata nofo 'Amelika, pea mo Vika Hifo Jr Fusimālohi nofo 'Amelika.

Ako: Na'a ku kamata Lautohi Pule'anga 'i he GPS Mu'a (1965–1968), hiki ki he GPS 'Alele 'Uta Niua Fo'ou (1969), toe foki ki he GPS Mu'a (1970–1971). Ne u hū 'o ako 'i he Kolisi Tonga, 'Atele (1972–1977). Pea u hū ki he Tupou High School (1978–1981). Kolisi Ako Faka-Faiako (1988–1990), mo e Kolisi ko Sia'atoutai (2006–2009).

Ngāue: Na'a ku kamata ngāue 'i he Siasi ko e faiako. Tupou High School (Tāpunisiliva) 1983–1987, Ako fakafaiako 1988–1990, Tupou High School 1991–1995, FWC Houma Middle School

(Pule) 1996–2003, Tupou High School Tapunisiliva campus (Tiuta Lahi) 2004–2005. Hū Faifekau Akoako mei he SUTT Tatakamotonga 1 ‘i he 2005. Kolisi ko Sia‘atoutai (Ako taimi kakato) 2006–2009. FWC Houma Middle School (Puleako) 2010, fai ai pē hoku hilifakinima ‘i he Konifelenisi ‘o e 2010. Fehikitaki ‘a e kau Faiako, Kolisi Mo‘unga ‘Olive (Tiuta Lahi) 2010–2011, Kolisi Kuini Sālote (QSC) ‘i he 2012.

Fehikitaki konga loto ‘o ma‘u Potungāue. FWC Ha‘asini ‘i he ta‘u ‘e 2, 2012–2014. Poaki ke mo‘ui lelei ‘i he ta‘u ‘e 1, 2014–2015. FWC Hoi, 2016–2018. FWC Lapaha, 2018–2021. Poaki ke mo‘ui lelei (fakatoketā), 2022–2023. FWC Lapaha, 2024–2026.

Ko e ta‘u fakakātoa ia ‘e 43 ‘eku ngāue ‘i he siasi ko e Faiako mo e Faifekau ma‘u Potungāue. Kuo kakato ‘i he ta‘u ni, hoku ta‘u 67, pea kuo faka‘atā ‘e he Konisitūtoné ke te ma‘u kakato hoto ta‘u mālōlō he ta‘u 65.

Fakamālō: Tuku ke u fakafofonga‘i atu ha ki‘i fakamālō mei he ki‘i fāmili ta‘e‘iloa‘ ni. ‘Oku mau fakafeta‘i mo e loto hounga mo‘oni ‘i he ‘ofa afeitaulalo ‘a e ‘Otua Māfima‘i, ‘o tuku ke mau ikuna homau ui na‘a mau tali ko au ki ai. Ke ‘o‘ona ai pē ‘a e kolōliā mo e lāngilangī ‘o lauikuonga pea ta‘engata. Fakamālō ki he Palesiteni ‘o e Siasī, Rev. Dr Tevita Koloa‘ia Havea, Sekelitali Lahi ‘a e Konifelenisī, Faifekau ‘Alifeleti Tikisoni ‘Atiola, mo e kaungā Faifekau kotoa pē, mo e kau Setuata, mo e kau Uēsiliaana kotoa pē, ‘i ho‘omou angalelei ‘o tokoni‘i au mo hoku ki‘i fāmili ke ikuna ‘a e fatongia‘ ni.

‘Oku mau lau ‘a e faingamālie‘ ni, ke ‘oatu ‘a e kole fakamolemole ‘i he ngaahi tō nounou kotoa pē, ‘o ta‘emalava ai ha fatongia ‘i ho‘omou vaka‘i, ka ‘o kapau na‘e lava ha fatongia, ko e lelei pē ia ‘a e ‘Eiki. Tauange mo e mohu kelesi mo e meesi ‘a e ‘Otua Māfima‘i ke ngalo hifo kotoa ki ai ‘a e tō nounou kuo mau fou mai ai.

‘Oku ou fakamālō ki hoku uaifi, Vika Hifo Kata Fotofili, ‘i he tokoni mo e tu‘u fakataha ‘i he fatongia. Ko e ikuna ‘o e ‘ahó ni, ko koe ‘a e lahi, ko ho‘oku ‘a e si‘i, kae fakafeta‘i kuo ta kaungā ikuna mo Kalaisi. Fakamālō ki he ki‘i fānaú, ‘i he pou pou mo talangofua kakato lolotonga e ngāue. Kuo tau ikuna ‘i he ivi, mo e kelesi, pē ‘a e ‘Otua. Ko e lea tatau, ‘oku mau lea fakataha mo e ‘Aposetolo ko Paula, “*Ilonga ha me‘a te mou fai, ngāue fie ngāue ki ai, he ko e ngāue ki he ‘Eiki ‘o ‘ikai ki he kakai, ‘o mou ‘ilo ko e ‘Eiki ia te mou ma‘u mei ai ‘a e totongi totonu, ko e ma‘u tofi‘a*” (Kolose 3:23-24). Ko ‘emau lea tataú ia.

‘Ofa lahi atu mo e faka‘apa‘apa,

Semisi Feké‘ila Fotofili mo e fāmili

11. LAULILE LĪ

Tapu ki he ‘Otua Mafima‘i. Tapu ki he Hau ‘o e fonua, Tama ko Tupou VI, mo Ha‘a Moheofo. Tapu ki he Tangata‘eiki Palesiteni mo e Sekelitali Lahi ‘o e Konifelenisī. Pea tala mo kāpui kae aofaki mu‘a ‘a e fakatapu ni, kae ‘atā mo e motu‘a tu‘a ni mo hoku ki‘i fāmili ke ‘oatu ha fakamālō loto hounga‘ia ki he Siasī.

‘Oku ou fakamālō lahi atu ki he Konifelenisi Kakato mo e Siasī ‘i ho‘omou fie me‘angāue ‘aki kimautilu, neongo ‘emau tōnounou. Fakafeta‘i ‘oku hulu ‘ānoa pe ‘a e kelesi ‘a e ‘Eiki.

Tupu‘anga: Ko hoku hingoa ko Laulile Lī, pea na‘a ku tupu hake ‘i he ongo mātu‘a ko Sione Langi Lī ‘o Navutoka mo Manuka, pea mo Lolohea Falahola Lī ‘o Faleloa, Ha‘apai. Ko au ‘a e fika 2 ‘i he fānau ‘e toko 6. Ko e fānau tangata ‘e toko 4 pea mo e fānau fefine ‘e toko 2. Na‘e fā‘ele‘i au ‘i he ‘aho 12 ‘o Fēpueli 1959. Pea ‘oku ou fakafeta‘i ki he ‘Otua ‘i he‘eku a‘usia ‘a e ta‘u ko ‘eni ‘i he Senituli Ua ‘o e Lotu. ‘I he mahina ni, na‘e tali ui ai ‘eku fine‘eiki ki he pule mā‘oni‘oni ‘a e ‘Otua ‘i hono ta‘u hivangofulu, pea ‘oku ou fakafeta‘i ai pē ki he ‘Otua.

Fāmili: ‘Oku ou ma’u hoa kia Popua Tatofi ‘o Vainī mo Ma’ufangá, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fānau ‘e toko 4, ‘a ia ko e fānau fefine ‘e 3 pea mo e toko taha tangata. Ko e lahi taha’ ko Sione Langi Lī. Ko e fika ua’ ko Kaufou Lī. Ko e fika tolu’ ko Mele Halapua Lī, pea ko e si’isi’i taha’ ko Lavinia Lī.

‘Oku ou fakafeta’i ko ‘emau loto lahi ke mau ‘ahi’ahi ke fai ‘a e ngāue’ ni ki he lelei taha ne mau ala lava’. Ko ia ai, ‘oku ou fakamālō ki hoku fāmili’ mo e kāinga kotoa pē ‘i he fepoupouaki na’e fai ‘i he ki’i taimi na’e fai ai ‘a e ngāue ki he Sino–Hā–Mai ‘o e ‘Eiki’ ka ko hono Siasi.

‘Oku ou fakafofonga atu ‘a e ‘ofa lahi mo e hounga’ia mo e fakamālō ki he tangata’eiki Palesiteni ‘o e Siasi, Rev. Dr Tevita Koloa’ia Havea, mo e Sekelitali Lahi ‘a e Konifelenisi; pehē foki ki he Konifelenisi Kakatō’ mo e kakai Uēsiliana kotoa pē ‘i Tongá ni mo muli’ na foki, na’e fai ‘a e fengāue’aki ‘i he ngaahi ta’u na’a mau fakakaungatāmaki ai ‘i he ngāue’ ni. ‘Oku mau kole fakamolemole atu ‘i ha tōnounou, ko ha’aku pē ia vaivai. Tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua’ ‘i he’etau a’usia ‘a e fu’u ta’u fakakoloa ko ‘eni, kuo tau anuanu ‘i he tāpuaki ‘o e Senituli Ua ‘o e Lotu’ ‘i Tongá ni.

‘Oku ‘oatu ‘a e ‘ofa lahi meiate au mo hoku ki’i fāmili’ ki he kakai kotoa pē ‘o e Siasi, mo e ngaahi fāmili’ foki; pea pehē ki he ngāhi kaungāme’a mo e maheni kotoa pē. Tauange ki he ‘Otua Māfima’i ke ne ‘omi ivi, pea fai tāpuekina kitautolu ‘i he ngāue ‘oku tau fai. Ke lāngilangi’ia ai pē ‘a e ‘Otua’ ‘i he me’a kotoa pē. ‘Io, “Ko e me’a tēpū ē ko e ‘iate kitautolu ‘a e ‘Otua.’” Mo’oni pē ‘a e siate folau ‘o e mahinā’ ni, “Tonga Fonua Monū’ia, ‘Otua ‘aki ‘a Sihova”.

‘Oku ou ‘ofa lahi atu ki he taha kotoa pē. Tauange ke tau kei ma’u ivi, ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki. Talamonū atu ki he tangata’eiki Palesiteni’ mo e kaungā ngāue kotoa pē ‘i he Konifelenisi ‘o e ta’u ko ‘eni.

‘Oku mau tatau atu,

Faifekau Laulile Lī & Popua Tatofi Lī, mo e fāmili’

2. KO E FAKAMATALA PEKIA’

Fehu’i 1 (iii) Pe kuo pekia ha Faifekau ‘i he vaha’a ‘o e Konifelenisi’?

1. Kalisitiane Fekau’aki Kofe Fonua

Tupu’anga: Na’e fanau’i ‘a Kalisitiane Fekau’aki Kofe Fonua ‘i he ‘aho 13 ‘Epeleli 1940 ‘i Mu’a, Niua Fo’ou, lolotonga ia ‘a e ngāue fakafaifekau ai ‘ene ongo mātu’a, ko Samiuela Manitisa Fonua, ‘o Fo’ui mo Koulo pea mo Sioana ‘Ungatea Fonua, mei ‘Utui mo ‘Utulau. Ko e fika tolu ia ‘i he fānau tangata ‘e toko fā ka kuo nau pekia kotoa; Rev. Penisimani Tavalu Fonua, Siosiuua Holitei Fonua, pea mo Rev. Sione Hikaione Fonua.

Fāmili: Na’e ma’u hoa ‘a Kalisitiane kia Sūlia ‘Aholelei Ha’angana ‘o Nomuka mo Niua Fo’ou, ‘i he ‘aho 22 ‘o Sānuali, 1976 pea mālōlō ‘a Sūlia ‘i he ‘aho 25 ‘o Sānuali, 2013. Na’e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko tolu ‘a ia ko Siosiuua Nimoitalafau ‘a ia ‘oku ma’u hoa kia Fāhina Fanua ‘o Lofangá. Ko e fika ua’ ko ‘Emeline Falengameesi; ‘oku ma’u hoa kia Vili Vailea Saulala ‘o Leimātu’a. Ko e si’isi’i taha’ ko ‘Etuete Falengamonū Holitei; ‘oku ma’u hoa ia kia Puasila Koula Maea ‘o Puke. Na’e ‘i ai mo e fakalahi ko Fatai-mo e-manu Fusitu’a, ‘oku ma’u hoa kia Sione Leki ‘o ‘Utulau. ‘Oku ‘i ai mo e makapuna ‘e toko 16.

Ako: Na’a’ ne kamata pē ‘i he Akoteu ‘a Nuku’alofa, hoko atu ki he Akoteu ‘i Nafualu, pea toki faka’osi mai ki he Akoteu ‘a ‘Utulau. Na’a’ ne hū ki he Kolisi ko Tupou’ ‘i he 1951 pea’ ne lava’i